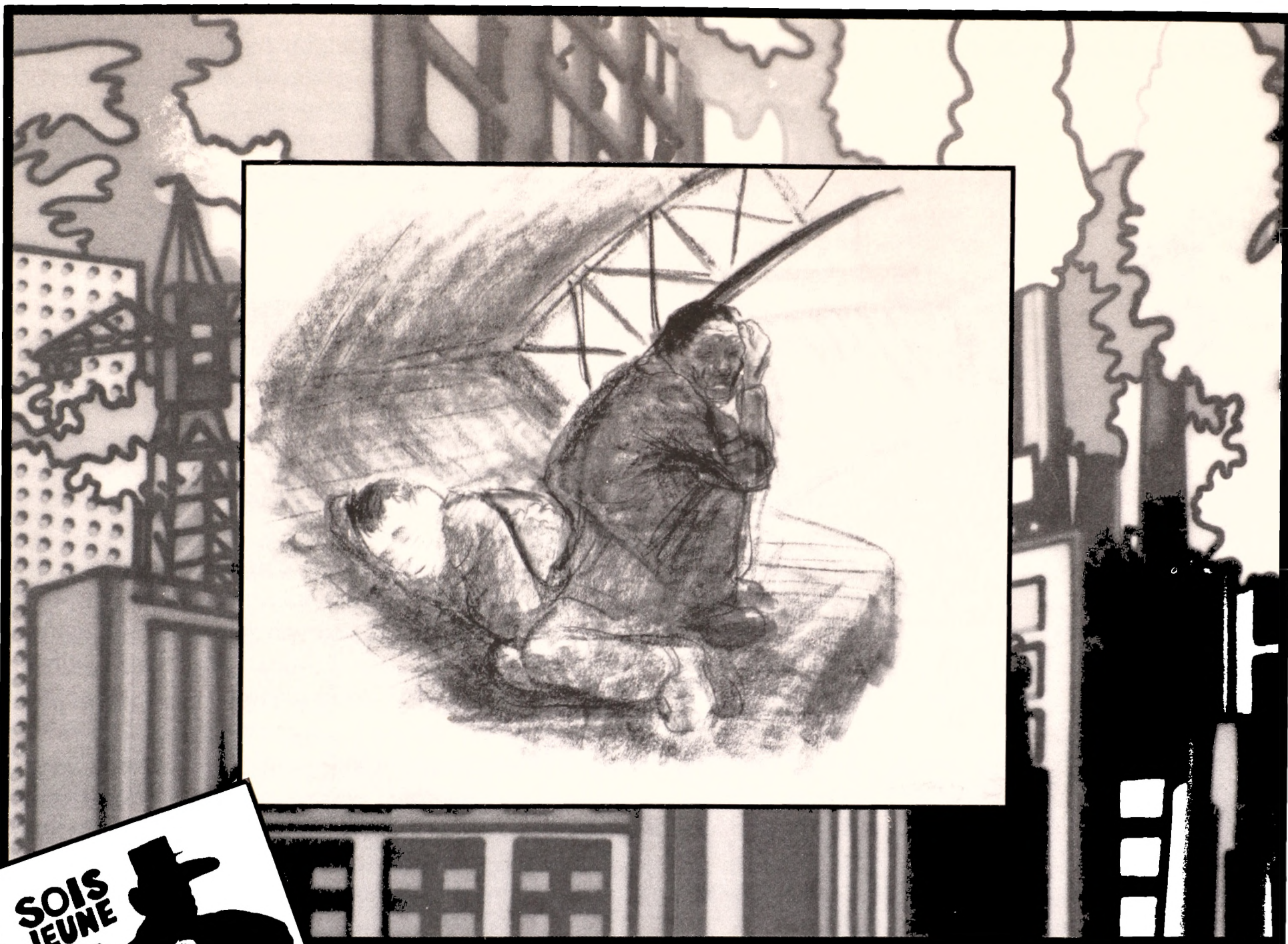

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΥΘΟΣ

ΤΖΙΝΑ ΠΟΛΙΤΗ

Η Πραγματικότητα

Στις 20 Οκτωβρίου 1905, στην εφημερίδα *Manchester Evening Chronicle*, δημοσιεύτηκε η παρακάτω είδηση με τον ακόλουθο τίτλο:

Η δεσποινίς Pankhurst εξέρχεται από τη φυλακή Strangeways. Διαδήλωση μπροστά στην πύλη. Δάκρυα Μητέρας και Κόρης.

Μεταξύ άλλων, ο δημοσιογράφος έγραφε:

«Στις επτά και πέντε οι βαριές πύλες άνοιξαν και αργά εμφανίστηκε στο πρωινό ημίφως μια πομπή από αμαρτωλές αδελφές, με το κεφάλι τυλιγμένο σφιχτά στο σάλι, μια απ'αυτές μ' ένα βρέφος στην αγκαλιά. Καθώς το πλήθος τις παρατηρούσε, τράβηξαν τα σάλια τους ακόμα πιο σφιχτά γύρω από τα ωχρά, σκελετωμένα τους πρόσωπα και γλίστρησαν ένοχα από τη θέα όσο πιο γρήγορα μπορούσαν.

Ένα λεπτό μετά, η υπομονή του πλήθους ανταμείφθηκε όταν η δεσποινίς Christable Pankhurst, με βήμα ελαφρύ και πρόσωπο χαμογελαστό, εμφανίστηκε μέσα από τις ζοφερές πύλες. Η εμφάνισή της χαιρετίστηκε με ζητωκραυγές, και

Η εργασία αυτή, δόθηκε ως ομιλία στο ΑΠΘ και στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο στο πλαίσιο του προγράμματος Σπουδών Φύλου.

Η Τζίνα Πολίτη είναι ομότιμη καθηγήτρια του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

στη στιγμή βρέθηκε περιτριγυρισμένη από θαυμαστές και θαυμάστριες, πράγμα που αναμφισβήτητα θα πρέπει να δημιούργησε αμηχανία στην κόρη. Η πρώτη που χαιρέτησε την καλλίμορφη φυλακισμένη ήταν η μητέρα της, κα Πάνκχερστ. Αυτή ήταν μια ακόμα συγκινητική σκηνή. Η δις Πάνκχερστ έπεσε στην αγκαλιά της μητέρας της, και οι δύο έκλαιγαν από χαρά ύστερα από μια ολόκληρη βδομάδα χωρισμού. Οι φίλες της πρώην φυλακισμένης την περιτριγύρισαν προσφέροντάς της ωραιότατα μπουκέτα από χρυσάνθεμα και κρινάκια. Μόλις ξέφυγε από τον κλοιό των θαυμαστών, η δις Πάνκχερστ φώναξε δυνατά: Θα ξαναμπώ στη φυλακή αν χρειαστεί για τον ίδιο σκοπό. Μην ξεχνάτε. Ψήφο στις γυναίκες!»¹

Ο έμπειρος δημοσιογράφος της εφημερίδας, η οποία απευθυνόταν στο αστικό αναγνωστικό κοινό, ήξερε πολύ καλά πώς να χρησιμοποιεί τους λογοτεχνικούς κώδικες προκειμένου να μεταδώσει το ιδεολογικό του μήνυμα: για μεν τις «απόκληρες» γυναίκες, δανείζεται τον περιγραφικό κώδικα της «λογοτεχνίας του φόβου», όπου συντάσσεται το είδωλο του ανοίκειου άλλου. Εικονοποιεί έτσι τις ανώνυμες γυναίκες του περιθωρίου σαν τα φάσματα μιας απειλητικής σεξουαλικότητας η οποία, αν και εμφανίζεται, πρέπει πάραυτα να εξαχνωθεί ώστε η ενοχή του αστικού βλέμματος να καλυφθεί από τον τρόπο. Αντίθετα, το είδος που προσιδιάζει στην επώνυμη ηρωίδα της αστικής τάξης είναι αυτό της συναισθηματικής λογοτεχνίας, όπου η λεπτεπίλεπτη κόρη παλεύει με απίστευτο σθένος προκειμένου να υπερασπιστεί αξίες και ιδεώδη είτε αυτά αφορούν στην παρθενία ή την ψήφο. Ο θρίαμβος, ο θαυμασμός και η αγάπη αξίζουν σε μια τέτοια ηρωίδα. Έτσι, από τη μια προβάλλεται η εικόνα της ένοχης πόρνης με το μπάσταρδο στην αγκαλιά, και από την άλλη η δακρύβρεχτη συνάντηση της επώνυμης μητέρας με τη θαρραλέα κόρη της.

Η «επωνυμία» της αστής ηρωίδας και η «ανωνυμία» των απόκληρων γυναικών σ' αυτή την περιγραφή, ξαναφέρνει στην προσοχή μας το γεγονός ότι η ιστορία του γυναικείου κινήματος έχει κατά κύριο λόγο βασίσει το αφήγημά της στο βιογραφικό και εργογραφικό μοντέλο σπουδαίων γυναικών, αρχίζοντας π.χ., με την Mary Wollstonecraft και την Jane Austen, και καταλήγοντας στις μέρες μας με τις διάσημες γυναίκες συγγραφείς και τις διανοούμενες του πανεπιστημιακού χώρου που παράγουν φεμινιστική θεωρία και κριτική. Στόχος αυτής της παρατήρησης δεν είναι βέβαια η υποτίμηση της μεγάλης συμβολής αυτών των γυναικών στο γυναικείο κίνημα. Μάλλον, θέλει να μας προβληματίσει με το γεγονός ότι η «ιστορία» αυτή όπως προβάλλεται, μεταδίδεται και αναπαράγεται, έρχεται σε αντίφαση με την αξιωματική αρχή του κινήματος αφού, σε τελευταία ανάλυση, πριμοδοτεί το επώνυμο και ατομικό σε βάρος του ανώνυμου, συλλογικού υποκειμένου, με αποτέλε-

σμα το αφήγημα του κινήματος να θεμελιώνεται είτε στις αστικές, ανδροκρατικές αξίες της «ατομικής» πρωτοβουλίας και κοινωνικής επιτυχίας, είτε στην «υπερτασική» θέση που επεφύλαξε για τους επαναστάτες διανοούμενους η παραδοσιακή αριστερά. Έτσι, οι «επώνυμες» γυναίκες είναι αυτές που ξεχωρίζουν από το σωρό, αυτές που ηγούνται, αυτές που κατέχουν το λόγο της χειραφέτησης, το θάρρος να τον εκφράσουν και, συνακόλουθα, να επωμιστούν τη δύσκολη μάχη για την ισότητα των φύλων στα κέντρα εξουσίας.

Με τον τρόπο αυτό, παραμερίζεται ή και αποσιωπείται η συμβολή της γυναίκας της εργατικής τάξης, η οποία δεν ξεχωρίζει ως επώνυμο άτομο αλλά μόνο ως υποκείμενο συλλογικής φωνής και συλλογικής πάλης. Η ιστορία, ωστόσο, που έγραψε και γράφει ακόμα αυτό το συλλογικό υποκείμενο είναι αυτή που ανοίγεται στις αντιφάσεις, τα χάσματα και τις σιωπές της επίσημης ιστορίας, δείχνοντας, όπως είναι γνωστό, ότι οι «γυναίκες» δεν αποτελούν ένα ομογενοποιημένο, κυριαρχούμενο κοινωνικό φύλο, το οποίο αντιπαλεύει ένα άλλο ομογενοποιημένο κυρίαρχο κοινωνικό φύλο, αυτό των ανδρών, αλλά ότι ακόμα και εντός των «συνόρων» των δύο κοινωνικών φύλων υπάρχουν βαθιές αντιθέσεις, οι οποίες καταλύουν το μύθευμα της ομοούσιας φυλικής ταυτότητας και ενίοτε επιτάσσουν άλλες συμμαχίες, ακόμα και με τον «εχθρό».

Αυτό ακριβώς συνειδητοποίησε ύστερα από μερικά χρόνια μία από τις τρεις κόρες της κας Πάνκχερστ, η Sylvia, η οποία, το 1914 διαγράφηκε από την Κοινωνική και Πολιτική Ένωση Γυναικών που είχε ιδρύσει η μητέρα της, με αποτέλεσμα το κίνημα των Σουφραζετών να διασπαστεί σε δεξιό και αριστερό ρεύμα. Η συντηρητική πτέρυγα υποστήριζε πως οι γυναίκες της εργατικής τάξης ήταν το πλέον αδύναμο μέρος του φύλου, με ελάχιστη μόρφωση, σκληρή, καθημερινή δουλειά και χωρίς αγωνιστικά προσόντα, οπότε θα ήταν άδικο να τις χρησιμοποιήσουν οι γυναίκες των ανωτέρων τάξεων για τον δικό τους αγώνα. «Θέλουμε τις πιο γερές, τις πιο εκλεκτές, τις πιο έξυπνες γυναίκες», υποστήριζε η κα. Πάνκχερστ.²

Η Σύλβια Πάνκχερστ δραστηριοποιήθηκε στις εργατικές συνοικίες του ανατολικού Λονδίνου, εκεί όπου οι γυναίκες εργάτριες είχαν μια μακρά πείρα στους συνδικαλιστικούς, ταξικούς αγώνες, και μαζί οργάνωσαν μιαν άλλη ριζοσπαστική, γυναικεία ένωση. Σ' αντίθεση με τη συντηρητική Ένωση, η οποία είχε ως αρχή την ανεξαρτησία της από τα κόμματα, η νέα οργάνωση συνδέθηκε στενά με το εργατικό, σοσιαλιστικό κόμμα και κυκλοφόρησε ένα νέο έντυπο με τίτλο *Η Γυναικεία Τόλμη*. Οι εργάτριες έφτιαξαν ομάδες περιφρούρησης, τις οποίες ονόμασαν «Ο Στρατός του Λαού», προκειμένου ν' αντιμετωπίζουν τις αστυνομικές επιθέσεις, ομάδες στις οποίες δεν ανήκαν μόνο γυναίκες αλλά και άντρες, πράγμα που απαγορευόταν στην παραδοσιακή

Ένωση. Πολλές από τις ταραχώδεις διαδηλώσεις αυτής της γυναικείας, εργατικής ένωσης κατέληξαν στην πρωθυπουργική κατοικία με αποτέλεσμα οι εργάτριες του ανατολικού Λονδίνου να γίνουν γνωστές ως “Ο Τρόμος της Κυβέρνησης”.

Με την κήρυξη του πολέμου το 1914, η παλιά Ένωση μετονόμασε την εφημερίδα της από *Σουφραζέτα* σε *Μπριτάνια* και το νέο μότο της ήταν: «Για το Βασιλιά, το Έθνος, την Ελευθερία».³ Αντίθετα, η αριστερή οργάνωση επιτέθηκε στην κυβέρνηση για την ανάμιξή της σ’ έναν άδικο και βρώμικο πόλεμο και μαζί με ριζοσπαστικές δυνάμεις στην Αμερική, ίδρυσε το *Γυναικείο Διεθνές Κίνημα Ειρήνης*, η πρώτη συνέλευση του οποίου έγινε στη Χάγη τον Απρίλιο του 1915. Επειδή, ακόμα και κατά τη διάρκεια του πολέμου, η αμοιβή των γυναικών στα πολεμικά εργοστάσια ήταν χαμηλότερη από των αντρών, οι εργάτριες δεν το έβαζαν κάτω και παρά την εθνικιστική υστερία, διαδήλωναν και απαιτούσαν: «Κάτω με την εκμετάλλευση! Αν μια γυναίκα κάνει τη δουλειά ενός άνδρα πρέπει ν’ αμείβεται όσο κι αυτός. Κάτω με τις ψηλές τιμές και τα μεγάλα κέρδη!»⁴ Το σύνθημά τους ήταν: «Ψήφος στις γυναίκες και σοσιαλισμός για όλους».⁵ Την ψήφο την πήραν. Για την ισότητα στις αμοιβές ακόμα περιμένουν.

Έτσι, αυτή η άλλη ιστορία του ανώνυμου, συλλογικού υποκειμένου, θέτει, κατά τη γνώμη μου, σε αμφισβήτηση ορισμένες βασικές κατηγορίες της φεμινιστικής θεωρίας: φέρνει στην επιφάνεια αντιφάσεις που σημαδεύουν το ίδιο το πατριαρχικό σύστημα, και προβάλλει το επιχείρημα ότι είναι στρατηγικό λάθος να αντιμετωπίζεται το χειραφετητικό εγχείρημα ως ένα αυτόνομο, γραμμικό, προοδευτικό αφήγημα, παραβλέποντας έτσι τη συνθετότητα της πάλης στην οποία εμπλέκονται ιδεολογικοί, ταξικοί, πολιτικοί και βέβαια οικονομικοί παράγοντες οι οποίοι, σε τελευταία ανάλυση, παίζουν καθοριστικό ρόλο στη νίκη ή την ήττα των αιτημάτων του γυναικείου κινήματος.

Σαν παράδειγμα, αναφέρω εδώ το νόμο που πέρασε το αγγλικό κοινοβούλιο το 1918, ο οποίος έδινε την ψήφο σε έξι εκατομμύρια γυναίκες άνω των 30 ετών. Αναμφίβολα, η πάλη των Σουφραζετών είχε παίξει μεγάλο ρόλο κι είχε προετοιμάσει την κοινή γνώμη για να το δεχτεί. Ωστόσο, έπαιξε σημαντικό ρόλο κι ένας άλλος παράγοντας που δεν πρέπει να παραβλέπουμε, και ο οποίος αφορούσε τη γενικότερη πάλη του εργατικού κινήματος για συνταγματικές αλλαγές στο πολιτικό σύστημα.

Ως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το πολιτικό σύστημα στην Αγγλία βασιζόταν σε πελατειακές σχέσεις. Η χρηματική εξαγορά της ψήφου ήταν ένα από τα πιο συνηθισμένα κόλπα στη γενικότερη διαφθορά του συστήματος. Μόλις το 1872 η Βουλή των Λόρδων δέχτηκε να περάσει το νόμο που καθιστούσε την ψηφοφορία μυστική και το 1883 τέθηκε για πρώτη φορά

φραγμός στα προεκλογικά έξοδα των υποψηφίων βουλευτών. Ένας από τους λόγους, λοιπόν, που άργησε να δοθεί η ψήφος στις πολυάριθμες γυναίκες ήταν ότι το χρηματικό κόστος θα ήταν δυσβάσταχτο για τους υποψηφίους βουλευτές! Όταν όμως άλλαξε η δομή του πολιτικού συστήματος και η ουσιαστική δύναμη μεταφέρθηκε από την αίθουσα των κοινοτήτων στους μηχανισμούς των μεγάλων κομμάτων και στην γραφειοκρατικά “εκσυγχρονισμένη” κυβέρνηση, σταμάτησε η χρηματική εξαγορά, και μαζί μια από τις σημαντικότερες αιτίες για την άρνηση της γυναικείας ψήφου.⁶ Όπως είναι πρόδηλο λοιπόν, η άρνηση ήταν λιγότερο “σεξιστική” και περισσότερο πολιτικό-οικονομική. Το παιχνίδι, ωστόσο, παίχτηκε για δεκαετίες ολόκληρες στον ιδεολογικό, ρητορικό τόπο της «μάχης των δύο φύλων» και μάλιστα δίχασε σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα αυτές τις ίδιες τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων! Έτσι, το 1891, η κα. Lynn Linton έγραφε: «Καμιά γυναίκα που αγαπά τον σύζυγό της δεν θα ήθελε να σφετεριστεί την επικράτειά του... Στις γυναίκες που αγαπούν, η επιθυμία τους ανήκει εξ ολοκλήρου στους συζύγους τους· και το αίσθημα αυτό ηχεί στην ψυχή τους ακόμα κι όταν η φωνή του κυρίου τους παραμένει σιωπηλή».⁷

Στο μυθιστόρημα του συντηρητικού Άγγλου πρωθυπουργού Benjamin Disraeli *Sybil* (1845), διαβάζουμε ένα διάλογο, μια φράση του οποίου έμελλε να γίνει διάσημο πολιτικό “σλόγκαν” και το οποίο ξανακούγεται σήμερα, στη νεοφιλελεύθερη εποχή μας. Λέει, λοιπόν, στο συνομιλητή του ο νεαρός ήρωας Έγκρεμοντ «χαμογελώντας ελαφρά»:

- Δείτε το όπως θέλετε... αλλά η βασίλισσά μας βασιλεύει στο μεγαλύτερο έθνος που υπήρξε ποτέ.

- Ποιο έθνος; ρώτησε ο νεαρός άγνωστος, γιατί βασιλεύει σε δύο... Ναι, δύο Έθνη... ανάμεσα στα οποία δεν υπάρχει ούτε επικοινωνία, ούτε συμπάθεια, που το ένα αγνοεί τα ήθη, τις σκέψεις και τα αισθήματα του άλλου... ως να ήσαν κάτοικοι διαφορετικών πλανητών που έχουν μεγαλώσει με διαφορετική ανατροφή, έχουν τραφεί με διαφορετική τροφή και δεν κυβερνώνται από τους ίδιους νόμους.

- Αναφέρεστε; είπε με δισταγμό ο Έγκρεμοντ.

- Στους Πλούσιους και στους Φτωχούς, είπε ο άγνωστος.⁸

Τριάντα χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1876, η Frances Power-Cobber δημοσίευε στο περιοδικό *Victoria* ένα άρθρο με τίτλο «Οι Δύο Τάξεις των Γυναικών», θέλοντας να δείξει ότι το δίπολο “κυρίαρχος/κυριαρχούμενος δεν χαρακτήριζε μόνο το έθνος, αλλά και το ίδιο το κυριαρχούμενο από τους άνδρες γυναικείο φύλο. Γράφει: «Από τη μια μεριά, βλέπω γυναίκες τυλιγμένες μέσα στην πολυτέλεια... Αγνοούν τις σκληρές πραγματικότητες της ζωής. Η ζωή γι’ αυτές είναι μια ατέρμονη, γλυκιά περίοδος αναψυχής... ζουν σαν πεταλούδες σ’ έναν κόσμο καθημερινού

μόχθου. Κι' από την άλλη, βλέπω εκατομμύρια πάμφτωχες γυναίκες που μοχθούν, παλεύουν και πονούν... και πολλές φορές λυγίζουν κάτω από την πίεση της ανεργίας ή της αδίστακτης καταπίεσης. Με όλες τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες των φτωχών τάξεων... η πάλη των γυναικών είναι πολύ σκληρότερη... υπάρχει κάτι το άδικο, το οδυνηρά άδικο εδώ».⁹

Ας δούμε, λοιπόν, τις συνθήκες ζωής και την πάλη αυτών των γυναικών που έγραψαν εκείνη την “άλλη ιστορία” κι ας αρχίσουμε από το δίπολο: Ιδωτικός/Δημόσιος Χώρος, αντίθεση που καθόρισε από το 19ο αιώνα ως τις μέρες μας όχι μόνο την ιδεολογία και τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος αλλά και τη δομή του ίδιου του βιομηχανικού μυθιστορήματος.

Όπως είναι γνωστό, σ' αντίθεση με τη γυναίκα της αστικής τάξης, η γυναίκα της εργατικής τάξης δεν διεκδίκησε ποτέ την απελευθέρωσή της από τον ιδιωτικό, οικιακό χώρο, και το δικαίωμα στην εργασία, αφού συμμετείχε από πάντα στην παραγωγή. Αυτό που άλλαξε στη ζωή της με τον καπιταλισμό, ήταν ότι η οικοτεχνία μετασηματίστηκε σε βιομηχανία και η εργάτρια, μαζί με όλη την οικογένειά της, βρέθηκε να εργάζεται, αντί στο σπίτι, στο εργοστάσιο και σε άλλους χώρους μαζικής παραγωγής. Έτσι, ενώ ο αγώνας της γυναίκας της αστικής τάξης ήταν να “βγει” από το σπίτι, η γυναίκα της εργατικής τάξης νοσταλγούσε να επιστρέψει στο σπίτι! Η κατηγορία του “ιδιωτικού”, στο βαθμό που αφορούσε και καθόριζε τη ζωή και την πάλη της εργάτριας, ήταν για τους ακριβώς αντίθετους λόγους από αυτούς της γυναίκας της αστικής τάξης. Γιατί, αν στη βικτωριανή εποχή “η τελετουργική τεμπελιά του αιθέριου, σπιτικού αγγέλου” θεωρείτο συμφυής με το φύλο του, για τη γυναίκα της εργατικής τάξης τα δεδομένα του φύλου παραδόξως μεταλλάσσονταν αφού ήταν από τα ξημερώματα ως αργά το βράδυ στη δουλειά και ο “ιδιωτικός” χώρος στον οποίο γύριζε, δεν είχε καμιά σχέση με το “home sweet home” της αβρής αστής.

Ο Engels, στο *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία* αποκαλεί τη χωροδιάταξη των βιομηχανικών πόλεων “υποκριτική πολεοδομία.”¹⁰ Περιγράφει δε ως εξής τις εργατικές συνοικίες στο Μάντσεστερ: «τα σπίτια είναι άθλια και μέσα στα υπόγεια συνωστίζονται πολλές οικογένειες μαζί. Υπάρχει ένας απόπατος για κάθε 30 οικογένειες. Δεν υπάρχει ούτε τρεχούμενο νερό, ούτε δίκτυο αποχέτευσης, ούτε υπόνομοι. Οι στενοί, ανήλιαγοι χωματόδρομοι είναι γεμάτοι σάπια απορρίμματα, περιττώματα ζώων και λιμνάζοντα, μολυσμένα νερά. Η διάταξη, ωστόσο, αυτών των πόλεων είναι τέτοια ώστε οι άθλιες, εργατικές συνοικίες να είναι αόρατες στο βλέμμα των αστών, αφού καλύπτονται πίσω από λεωφόρους με ακριβά, φανταχτερά καταστήματα και οι διαδρομές από τις πλούσιες συνοικίες στο

κέντρο της πόλης παρακάμπτουν αυτούς τους θύλακες του αίσχους.»¹¹

Μια ανεκτίμητη πηγή πληροφοριών για την κατάσταση του προλεταριάτου στο Λονδίνο του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα των γυναικών, είναι η πρώτη και ίσως σημαντικότερη κοινωνιολογική μελέτη της «κουλτούρας της φτώχειας» του Henry Mayhew, *London Labour and the London Poor*. Δημοσιεύτηκε σε μορφή άρθρων στην εφημερίδα *Morning Chronicle* από το 1839 ως το 1850 Ο Mayhew έκανε επιτόπια έρευνα, έπαιρνε συνεντεύξεις και παρέθετε στατιστικά στοιχεία για τις αποδοχές και τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης εργατών και εργατριών που δούλευαν φασόν σε ραφτάδικα, υποδηματοποιεία, επιπλοποιεία, καπελάδικα, δερματοποιεία, ακόμα και σε μπορντέλα αφού πολλές γυναίκες κατέφευγαν στην πορνεία είτε για να συμπληρώνουν τα προς το ζην, είτε γιατί δεν μπορούσαν να βρουν άλλη εργασία.

Περιγράφει λοιπόν ως εξής τον “ιδιωτικό” χώρο μιας εργάτριας που δούλευε φασόν στα πουκάμισα: «Η γυναίκα ζούσε πάνω από μια καρβουναποθήκη, σ' ένα μικρό δωμάτιο στο πίσω μέρος του σπιτιού. Σε μια γωνιά του πατώματος ήταν τυλιγμένο ένα στρώμα. Πλάι στο παράθυρο, μια καρέκλα και πάνω μια λεκάνη... Ένα τραπέζι... και πάνω τα ψίχουλα του γεύματός της, ένα κομμάτι ξερό ψωμί και μισό φλιτζάνι καφέ. Η εργάτρια είπε: “Αρχίζω δουλειά γύρω στις 5 το πρωί και σταματάω στις 9 το βράδυ. Το καλοκαίρι από τις 4 ως τις 10 αν μπορώ να βλέπω ακόμη. Μετά, γυρίζω κατάκοπη εδώ.”»¹²

Ένας αναγνώστης των άρθρων έγραφε σε μια φίλη του: «Ο Mayhew μας αποκαλύπτει την κόλαση της δυστυχίας και της αθλιότητας που σιγοβράζει κάτω από τα πόδια μας. Δεν ξέρουμε τίποτα γι' αυτή την άθλια ζωή που μας περιτριγυρίζει –εμείς που ζούμε στην αυτάρεσκη καθωσπρεποσύνη μας... Διαβάζει κανείς για τα βάσανα της μιας τάξης και τη φιλαργυρία, τον κανιβαλισμό της τσέπης της άλλης και αναρωτιέται.»¹³

Στην έρευνα του Mayhew και το σάλο που ξεσήκωνε, απαντούσε με λυσσαλέα άρθρα το περιοδικό *Economist* προβάλλοντας τις γνωστές θέσεις της φιλελεύθερης οικονομίας ότι οι φτωχοί πρέπει να μάθουν να βοηθούν τον εαυτό τους· η «φιλανθρωπία» αυξάνει τις τάξεις των επαιτών. Αν η αχαλίνωτη σεξουαλικότητα της εργατικής τάξης αυξάνει την προσφορά εργασίας σε βάρος της ζήτησης, φταίνε οι ίδιοι και όχι οι κεφαλαιοκράτες. Οι εύποροι πολίτες δεν φέρουν καμιά ευθύνη, και ο ιδεαλιστικός περί κοινωνικής «ευαισθησίας» λόγος αν δεν είναι υποκριτικός είναι ανορθολογικός και απλώς επιδεινώνει το πρόβλημα. Ο εκδότης της *Morning Chronicle* απαντούσε: «Αυτή ακριβώς η ηθική δειλία και ραθυμία των ηγεμονικών τάξεων, έχει τραντάξει τον πυρήνα της ευρωπαϊκής κοινωνίας και Διακυβέρνησης. Αν οι Άγγλοι θέλουν να κρατήσουν μακριά από τις ακτές

τους την κομμουνιστική πανώλη, αυτό δεν θα γίνει με την άτολμη αποσιώπηση των εκρηκτικών αυτών κοινωνικών ασθενειών, που απαιτούν πάραυτα ειλικρινή έρευνα, παρέμβαση και ίαση.»¹⁴

Αλλά δεν ήταν μόνο για τέτοιας μορφής άθλιες συνθήκες διαβίωσης που μάθαιναν οι βικτωριανοί. Οι *Times* προκειμένου να εγείρουν το αίσθημα “αλληλεγγύης” των αστών, έγραφαν και για τους άστεγους που κοιμόντουσαν τις νύχτες στα πάρκα και κάτω από τις γέφυρες του Τάμεσι. «Ας έχουν λοιπόν υπόψιν τους οι αξιοπρεπείς πολίτες», έγραφε η εφημερίδα, «ότι κοντά στις περιοχές του πλούτου, της ευθυμίας και της βασιλικής μεγαλοπρέπειας του Στ. Τζέιμς και του Μπέισουότερ... κοντά στα πολυτελέστατα διαμερίσματα της πλουσιότερης πόλης του κόσμου, μπορεί να βρεθούν τη νύχτα... νέες, άστεγες γυναίκες που σαπίζουν από την πείνα, τη βρωμιά και τις αρρώστιες».¹⁵ Ας σκεφτούμε τις τέντες που στήθηκαν κατά μήκος του Σηκουάνα στο Παρίσι τα Χριστούγεννα του 2006 για να φιλοξενήσουν το 1.000.000 Γάλλους αστέγους!

Φαίνεται, όμως, ότι μεταξύ του πληθωρικού περί «κοινωνικής ευαισθησίας» λόγου και της πράξης η απόσταση δεν ήταν εύκολο να καλυφθεί αφού ύστερα από 54 ολόκληρα χρόνια, το 1897, η Edith Hogg έγραφε τα παρακάτω για τις συνθήκες διαβίωσης των εργατριών που αποτρίχωναν με το κομμάτι δέρματα ζώων στο νότιο Λονδίνο:

Όποιος εισέλθει στα ανήλιαγα, βρωμερά στενά με τον δηλητηριώδη αέρα και τις μουχλιασμένες τρώγλες, θα αντικρίσει τον βορβορώδη βυθό στον οποίο έχει συρθεί ο μόχθος των γυναικών. Οι εργάτριες πρέπει να βγάλουν τις σκληρές τρίχες από τα δέρματα των ζώων γιατί τόσο το δέρμα όσο και οι τρίχες έχουν την αξία τους. Πλησιάζοντας, πνίγεται κανείς από τη βρώμα των ακαθάριστων δερμάτων κι όταν μπαίνει στην τρώγλη δεν μπορεί ν' αναπνεύσει από τον πηχτό αέρα όπου αιωρούνται εκατομμύρια αόρατων τριχών. Το βρωμερό δωμάτιο χρησιμεύει τόσο για την εργασία όσο και για τον ύπνο. Οι δύο πρόωρα γερασμένες εργάτριες... κάθονται πάνω σε δύο σκαμνιά και ρίχνουν μέσα σε μια χοάνη τις σκληρές τρίχες ώσπου το δέρμα να γίνει λείο. Μετά, το πετούν στο σωρό με τα ξεραμένα δέρματα που είναι γεμάτα πηγμένο αίμα. Όλες υποφέρουν από άσθμα και ασθένειες των πνευμόνων. Οι εργάτριες πληρώνονται ελάχιστα κι αν οι τρίχες που μαζέψουν βρεθούν ελλειμματικές στο ζύγι, η αξία αφαιρείται από το μεροκάματο. Δουλεύουν 12 ώρες τη μέρα με απόδοση γύρω στα 90 δέρματα.¹⁶

Αυτός, εν ολίγοις, ήταν ο “ιδιωτικός” χώρος της γυναίκας της εργατικής τάξης στα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης και μετά, το *home sweet home* απ' όπου δεν μπορούσε ν' ανοίξει τα φτερά της και να πετάξει η αστή «άγγελος». Είναι ενδιαφέρον ότι οι πολιτικοί, οι διανοούμενοι και μια μεγάλη μερίδα της κοινής γνώ-

μης συμεριζόταν τις απόψεις που κατέκριναν τις εργάτριες για έλλειψη ήθους και αξιοπρέπειας, κατηγορώντας τις για αφύσικη, εγκληματική αδιαφορία σ' ότι αφορούσε τα οικιακά, συζυγικά και μητρικά τους καθήκοντα. Κατά τους κριτές, αυτή η αντι-θηλυκή συμπεριφορά της εργάτριας, που ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τις αρετές και τα προτερήματα του γυναικείου φύλου, οφειλόταν εν πολλοίς στην πολιτισμικά ακατέργαστη προσωπικότητα των εργατριών. Άρα, ύψιστο καθήκον των κοινωνικά ευαίσθητων πολιτών των ανωτέρων τάξεων ήταν να τις «εκπολιτίσουν» και να τις εκπαιδεύσουν ώστε να εκτελούν με αυταπάρνηση και αφοσίωση τα οικιακά, συζυγικά και μητρικά τους καθήκοντα!

Ο συντηρητικός πολιτευτής Λόρδος Ashley, ο οποίος εισηγήθηκε το 1844 στο κοινοβούλιο νόμο για δεκάωρη εργασία παιδιών και γυναικών, βάσισε την ομιλία του σε δύο άξονες: ότι οι εργάτριες που δούλευαν από τις 6 το πρωί ως τις 12 τη νύχτα ήταν αδύνατον ν' ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της οικιακής ζωής και ότι οι εργαζόμενες γυναίκες αποκτούσαν μίαν αφύσικη ανεξαρτησία και προνόμια που ανήκαν αποκλειστικά στο ανδρικό φύλο και την ανδρική εξουσία. Παρατήρησε ότι οι εργάτριες δημιουργούσαν διάφορες γυναικείες λέσχες και συλλόγους: «Πενήντα ως εξήντα γυναίκες, παντρεμένες και ανύπαντρες, ιδρύουν συλλόγους τάχα για την προστασία τους. Στην πραγματικότητα, μαζεύονται για να πιούν, να τραγουδήσουν και να καπνίσουν... χρησιμοποιούν την πιο πρόστυχη, ποταπή και αηδιαστική γλώσσα που μπορεί κανείς να φανταστεί.» Προς επίρρωσιν των παραπάνω, ο βουλευτής παραθέτει τον εξής διάλογο που του μετέφερε αυτόπτης μάρτυς: ένας άνδρας μπήκε σε μια από αυτές τις λέσχες κρατώντας στα χέρια ένα μωρό.

- «Ελα κοπέλα μου», είπε απευθυνόμενος σε μια από τις γυναίκες, «έλα σπίτι γιατί δεν μπορώ να ησυχάσω το μωρό και το άλλο το άφησα σπίτι να κλαίει.»

- «Δεν γυρίζω σπίτι, τεμπέλαρε», απάντησε εκείνη, «συντηρώ κι εσένα και τα παιδιά, κι αν δεν πιά με την ησυχία μου καμιά μπύρα δεν θ' αντέξω... Κάτσε αν θες να πιείς κάτι κι εσύ, αλλά εγώ στο σπίτι δεν γυρίζω.»

Κατά τον Λόρδο Ashley, αυτή η διαστροφή της γυναικείας «φύσης» ήταν αποτέλεσμα της επιβολής στις γυναίκες να συντηρούν τους άντρες και τα παιδιά τους, κατάσταση που είχε ως αποτέλεσμα την άρνησή τους να εκτελούν τα οικιακά τους καθήκοντα, την ανυπακοή στον άνδρα τους, και την διχόνοια στην οικογένεια. Έτσι, η νέα γυναίκα θεωρεί πως έχει το δικαίωμα να λείπει στον άντρα της: «Αν έχω το φόρτο της δουλειάς, θα έχω και τη διασκέδαση.»¹⁷

Αυτές ήταν, σε γενικές γραμμές, οι συνθήκες διαβίωσης στον «ιδιωτικό» χώρο για τη γυναίκα της εργατικής τάξης. Ας δούμε όμως ποιες ήταν οι συνθήκες στον άλλο πόλο, αυτόν του «δημοσίου», δηλαδή στους χώρους εργασίας.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα και μετά, για τα θηλυκά μέλη της εργατικής οικογένειας, όπως άλλωστε και για τα αρσενικά, η είσοδος στην παραγωγή άρχιζε από πολύ νωρίς, από τα τέσσερα με πέντε τους χρόνια. Αν και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα τα επιτρεπτά όρια ηλικίας άλλαξαν με νόμο, η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας συνέχισε σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα και μετά. Οι μορφές εργασίας, από τις οποίες οι γυναίκες και τα κοριτσάκια-εργάτριες κέρδιζαν το ψωμί τους ήταν ποικίλες. Ας δούμε μερικές από αυτές:

- *Αγροτική εργασία.*

Όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια του 18ου αιώνα ο τρόπος και οι σχέσεις παραγωγής στον αγροτικό τομέα άλλαξαν ριζικά. Ο αγρότης μετατράπηκε σε μισθωτό εργάτη και πολλοί αγρότες, μαζί με τις οικογένειές τους, μετανάστεψαν από την ύπαιθρο στην πόλη. Η αγροτική παραγωγή είχε πλέον γίνει μέρος της καπιταλιστικής οικονομίας. Η αγροτική εργασία ήταν από τις πιο κακοπληρωμένες και επιπλέον ήταν εποχιακή. Οι εργάτες προσλαμβάνονταν κατά ομάδες (gangs) από μεσάζοντες οι οποίοι έκλειναν τη συμφωνία με τ' αφεντικά. Και σ' αυτόν τον τομέα εργασίας, οι γυναίκες και τα κοριτσάκια έβρισκαν ευκολότερα δουλειά από τους άντρες αφού πληρωνόντουσαν λιγότερο για περισσότερες ώρες εξοντωτικής εργασίας. Οι αστοί μεταρρυθμιστές ήταν εναντίον αυτής της μορφής εργασίας για τις γυναίκες γιατί εκτός του ότι ήταν πολύ σκληρή τις εξέθετε και σε σεξουαλική διαφθορά. Μόλις το 1867, απαγορεύτηκε διά νόμου η αγροτική εργασία για παιδιά κάτω των οκτώ ετών.

Η Elizabeth Dickson, έδωσε την εξής μαρτυρία στην κοινοβουλευτική επιτροπή:

«Οι επιστάτες κακομεταχειρίζονται πολύ τα παιδιά. Τα κλωτσούν, τα χτυπούν, τα ρίχνουν κάτω στο χώμα. Αυτό το έχω δει να συμβαίνει στα ίδια μου τα παιδιά... Η κόρη μου Jemima έπιασε δουλειά όταν ήταν έξι χρονών. Ξερίζωνε ράπες. Γύριζε σπίτι ένα πτώμα. Μια μέρα, όταν ήταν δεκάμισι χρονών, γύρισε σπίτι και μου παραπονέθηκε πως πονούσε το κεφάλι της και τα κόκαλά της. Σε 15 μέρες πέθανε. Είναι πολύ δύσκολη δουλειά το ξερίζωμα. Πάντα δουλεύουμε μουςκεμένες ως το κόκαλο. Τα δάχτυλά μας πρήζονται φρικτά. Γυρίζω σπίτι εξουθενωμένη και κλαίω. Δεν έχω κουράγιο να βγάλω τα βρεμένα ρούχα μου, ούτε να κουνηθώ.»¹⁸

Το 1841, περίπου 67.000 νέες γυναίκες δούλευαν σε αγροτικές εργασίες, οι μισές στα γαλακτοκομεία. Η δουλειά εκεί ήταν ιδιαίτερα σκληρή και η ζωή τους δεν είχε καμιά σχέση με τις ρομαντικές, ποιητικές απεικονίσεις της νεαρής «γαλατούς». Δούλευαν νύχτα μέρα στο άρμεγμα, στην παραγωγή του βουτύρου, των τυριών και της κρέμας μέσα σε τεράστια καζάνια, πρέσες και άλλα σκεύη τα οποία έπρεπε επιπλέον να πλένουν και να κρατούν καθαρά. Οι γιατροί τις θεωρούσαν ως μια ειδική κατηγορία ασθενών αφού οι ασθένειές τους ήταν απο-

τέλεσμα διαρκούς υπερκόπωσης και μηδαμινής ανάπαυσης.

- *Η εργασία στα ανθρακωρυχεία.*

Η εργασία των γυναικών μέσα στις στοές ήταν να φορτώνουν τα βαγόνια με κάρβουνο και όπου η οροφή ήταν πολύ χαμηλή και δεν χωρούσαν τα ζώα, να τα σέρνουν οι ίδιες στις εξόδους. Δούλευαν 12 με 16 ώρες την ημέρα με κατώτερο ημερομίσθιο από τους άνδρες. Οι παρακάτω μαρτυρίες είναι καταγεγραμμένες στα γνωστά Blue Books των κοινοβουλευτικών επιτροπών:

Betty Harris, 37 ετών. «Η δουλειά μου είναι να σέρνω βαγόνια. Δουλεύω από τις έξι το πρωί ως τις έξι το βράδυ. Για μεσημεριανό τρώω ψωμί με λίπος. Δεν μου δίνουν τίποτα να πιώ. Έχω δυο παιδιά πολύ μικρά για να δουλέψουν. Φοράω μια ζώνη στη μέση μου και μια αλυσίδα που περνάει ανάμεσα στα μπούτια μου και ενώνεται με τα βαγόνια. Σέρνομαι στα τέσσερα. Το άνοιγμα είναι πολύ ανηφορικό και πρέπει να κρατιόμαστε από ένα σκοινί. Αν δεν υπάρχει σκοινί απ' ότι βρούμε. Είναι πολύ σκληρή δουλειά για γυναίκα. Οι στοές είναι πολύ υγρές και το νερό σκεπάζει τα ξυλοπάπουτσά μας, καμιά φορά φτάνει ως τους γοφούς μας. Όλη μέρα είμαστε βρεγμένες ως το κόκαλο. Έχω σύρει βαγόνια ώσπου να βγει όλο το πετσί μου. Η ζώνη και οι αλυσίδες είναι φρικτές όταν είμαστε έγκυες.»

Margaret Gornley, ετών 9: «Άρχισα να δουλεύω πέρσι. Πιάνω δουλειά στις εφτά το πρωί και γυρίζω σπίτι στις έξι το βράδυ, καμιά φορά στις εφτά. Πριν έρθω, τρώω το χυλό μου και παίρνω μαζί μου μια ξερή τηγανίτα για μεσημεριανό. Δεν μας επιτρέπουν να σταματήσουμε τη δουλειά κι έτσι την τρώω ενώ δουλεύω στις στοές και πονάει πολύ και κλαίω. Συχνά έχω πονόκοιλους και πονοκεφάλους. Δεν μας δίνουν τσάι, αλλά τρώω βραδινό στο σπίτι, πλένομαι και πέφτω αμέσως στο κρεβάτι γιατί είμαι πολύ κουρασμένη. Καμιά φορά μας χουχουλιάζουν. Θα προτιμούσα να παίζω παρά να δουλεύω στις στοές.»¹⁹

- *Η δουλειά στα εργοστάσια*

Η δουλειά στα εργοστάσια ήταν εξοντωτική, μονότονη και ανθυγιεινή. Οι ώρες εργασίας συνήθως ξεπερνούσαν το δεκατετράωρο. Όσες γυναίκες δούλευαν σε εργοστάσια κεραμικών δηλητηριάζονταν από το μόλυβδο, ενώ στα εργοστάσια σπέρτων πάθαιναν νέκρωση από το φώσφορο και στα βαμβακουργία θανατηφόρες ασθένειες των πνευμόνων. Καθώς δεν υπήρχε προστασία από τα ατυχήματα, πολλές κατέληγαν σακάτισσες. Οι έγκυες δούλευαν όρθιες ως την τελευταία μέρα πριν τη γέννα. Πολλές γεννούσαν μέσα στα εργοστάσια από φόβο μην χάσουν τη δουλειά τους.

Ο Engels γράφει: «Αν οι άνδρες της αστικής τάξης δεν βρίσκουν τίποτα το σκανδαλώδες σ' αυτό, ίσως οι γυναίκες τους το θεωρήσουν πράξη βαρβαρότητας.»²⁰ Σε μαρτυρίες που παραθέτει, αναφέρει τα ακόλουθα: η M.H, είναι 20 ετών. Έχει δύο παιδιά και δουλεύει στο

εργοστάσιο, από τις πέντε τα ξημερώματα ως τις οκτώ το βράδυ. Ολη μέρα το γάλα τρέχει από τα στήθη της και μουσκεύει τα ρούχα της. Η Η.Υ., έχει τρία παιδιά. Το εργοστάσιο είναι πολύ μακριά από το σπίτι τους. Έτσι, φεύγει κάθε Δευτέρα στις πέντε το πρωί κι επιστρέφει το Σάββατο βράδυ για να φροντίσει τα παιδιά και να καθαρίσει το σπίτι. Πάει να κοιμηθεί στις τρεις τα ξημερώματα. «Ο μεγαλύτερος πόνος που ένοιωσα ποτέ», λέει, «είναι από τα στήθη μου, συνέχεια στάζουν γάλα.»²¹

Εδώ, ίσως θα πρέπει να ξανασκεφτούμε τον περί «μητρότητας» και «αναπαραγωγής» θεωρητικό λόγο, όπως, π.χ., αρθρώνεται από την Julia Kristeva. Κατά πόσο δηλαδή ο βιωματικός, σωματικός κώδικας τον οποίο υποθέτει, είναι καθολικός και άρα διαχρονικός, ή είναι κατά βάση ταξικός και ιδεολογικός έτσι ώστε τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει να αφορούν μέρος μόνο του γυναικείου φύλου. Από την άποψη αυτή, ίσως θα πρέπει να επανεξεταστεί και η έννοια του γυναικείου χρόνου ο οποίος, κατά την Κρίστεβα, σ' αντίθεση με τον γραμμικό, ανδρικό χρόνο ρυθμίζεται από τους βιολογικούς κύκλους του γυναικείου σώματος...²² Από τις παραπάνω καταθέσεις των εργατριών, είναι πιστεύω πρόδηλο ότι για τη γυναίκα της εργατικής τάξης ο καθοριστικός χρόνος του σώματός της ρυθμιζόταν από τον αδυσώπητο εκείνο κτύπο του εργοστασιακού ρολογιού. Δεν έχει παρά να ανατρέξει κανείς στα τεύχη του επιστημονικού περιοδικού της εποχής, *Medical and Surgical Journal* για να διαπιστώσει τις ολέθριες επιδράσεις της βιομηχανικής εργασίας στο σώμα και τους κύκλους του των νέων εργατριών. Σε πολλές περιπτώσεις, ο «κύκλος» της περιόδου άρχιζε στα δεκαοχτώ, ακόμα στα είκοσι χρόνια τους, ή δεν άρχιζε ποτέ. Ήταν ακανόνιστος και προξενούσε τρομερά προβλήματα υγείας. Η εργάτρια, ωστόσο, δεν είχε την πολυτέλεια του χρόνου ώστε ν' ασχοληθεί συνειδησιακά με τους προβληματικούς «κύκλους» του σώματός της. Περισσότερο την απασχολούσαν οι επαναλαμβανόμενοι «κύκλοι» των οικονομικών κρίσεων που συχνά πυκνά πετούσαν τόσο αυτήν όσο και τον άνδρα της στην ανεργία! Κοντολογίς, η συνείδηση τόσο του «σώματος» όσο και του «χρόνου» δεν καθορίζεται από την βιολογία της φυλικής διαφοράς, αλλά από ιστορικές, ταξικές και ιδεολογικές παραμέτρους.

Σε αυτές τις παραμέτρους οφείλεται το γεγονός ότι το καπιταλιστικό, πατριαρχικό σύστημα σημαδεύεται από ρωγμές και αντιφάσεις σ' ό,τι αφορά τη «φυσική» αρχή πάνω στην οποία βασίζονται οι ανισότιμες σχέσεις των δύο φύλων. Έτσι, στο 19ο αιώνα, όταν το βάρος της συντήρησης της οικογένειας έπεφτε στη γυναίκα, ο άνδρας της εργατικής τάξης καθόταν στο σπίτι, φρόντιζε τα παιδιά, σκούπιζε και μαγείρευε. Αυτό είχε τεράστιες ψυχολογικές επιπτώσεις και γέμιζε με οργή τους εργάτες βλέποντας πως η ανατροπή των φυλικών σχέσεων αφορούσε τη δική τους τάξη και μόνο, ενώ παράμεναν αναλλοίωτες στις ανώτερες.

Ο Engels παραθέτει την ακόλουθη αφήγηση ενός εργάτη ο οποίος επισκέφτηκε ένα φίλο του που κατοικούσε σ' ένα υγρό, ανήλιαγο κελάρι, κι εκεί τον βρήκε να μαντάρει τις κάλτσες της γυναίκας του. «Τι σόι δουλειά είν' αυτή που κάνεις; Πού είναι η γυναίκα σου;» τον ρώτησε. Κι εκείνος απάντησε: «Η καημένη η γυναίκα μου είναι στο εργοστάσιο από τις πέντε το πρωί ως τις οκτώ το βράδυ, κι όταν γυρίζει είναι πτώμα στην κούραση που δεν μπορεί να κουνήσει. Έτσι, πρέπει να κάνω εγώ ό,τι μπορώ στο σπίτι γιατί δεν έχω δουλειά, είμαι άνεργος εδώ και τρία χρόνια και δεν ξέρω αν θα ξαναβρώ δουλειά ποτέ στη ζωή μου». Εδώ άρχισαν να κυλούν δάκρυα από τα μάτια του. «Υπάρχει αρκετή δουλειά στα εργοστάσια για τις γυναίκες και τα παιδιά, όχι για τους άντρες. Κάποτε δεν ήταν έτσι τα πράγματα. Είχα δουλειά που συντηρούσε και τους δύο μας. Η Μαίρη έμενε σπίτι, δεν χρειαζόταν να τσακίζεται στη δουλειά και να λιώνει στο εργοστάσιο. Όμως ο κόσμος αναποδογύρισε. Ανάθεμα στα εργοστάσια, τους εργοστασιάρχες και την κυβέρνηση!»²³

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι εργάτες δέχονταν παθητικά και αδιαμαρτύρητα αυτή την «ανισότητα». Υπήρχαν και περιπτώσεις ομαδικής βίας κατά των εργατριών. Όπως διαβάζουμε, σε ένα εργοστάσιο της Γλασκόβης, όπου ο εργοστασιάρχης James Dunlop απασχολούσε μόνο γυναίκες, καθώς πήγαιναν ή έφευγαν από τη δουλειά, συχνά οι άνδρες τις παραφύλαγαν, τις απειλούσαν και τις χτυπούσαν βάνουσα. Τελικά, ο εργοστασιάρχης αναγκάστηκε να τις απολύσει όλες και να προσλάβει μόνο άντρες.²⁴

Κι ενώ η ορθολογική, «ανθρωπιστική» λύση του προβλήματος ήταν προφανής: ανθρώπινες συνθήκες εργασίας, άνοδος και εξίσωση των εργατικών αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, το φιλελεύθερο δόγμα του *Laissez-faire laissez-aller*, ανενόχλητα επέτρεπε την πλήρη ανατροπή των φυλικών ρόλων, αδιαφορώντας πλήρως για τις ηθικές αξίες της αστικής τάξης και για τα επιστημονικά, «βιολογικά» δεδομένα περί της υπεροχής του ανδρικού φύλου, διαψεύδοντας έτσι στην πράξη τις θεμελιακές αρχές του πατριαρχικού συστήματος.

Συνακόλουθα, ενώ ο αστός πατριάρχης, σε συμφωνία με τη «φύση» και την εξέλιξη της κοινωνίας, εγκλώβιζε τον αδύναμο «άγγελό» του στο σπίτι, και μόνον αυτός, ο δυνατός, έδινε τη μάχη έξω στον σκληρό κόσμο, προκειμένου ν' αυξήσει τα κέρδη και το κεφάλαιό του για χάρη της, δεν έδινε φράγκο αν οι καθαγιασμένοι, φυλικοί ρόλοι αντιστρέφονταν στην εργατική τάξη. Ναι μεν είχε ήσυχη την ανδρική του συνείδηση, αφού πλήρωνε την εργάτρια χαμηλότερο μεροκάματο για την ίδια εργασία, επικυρώνοντας έτσι τη «βιολογική» αλήθεια ότι ανήκε στο υποδεέστερο φύλο, αλλά το ότι αυτή η οικονομική στρατηγική είχε σαν αποτέλεσμα τη μετατροπή του εργάτη σε σπιτικό «άγγελο» αυτό δεν

έμοιαζε να αντιφάσκει με την πατριαρχική ιδεολογία του. Όπως δεν έμοιαζε να αντιφάσκει και για πολλές φεμινίστριες το γεγονός ότι εντός του κυριαρχούμενου φύλου που πάλευε για χειραφέτηση από το ζυγό της πατριαρχίας, λειτουργούσε ακριβώς η ίδια *libido dominandis*, η ίδια δομή ιεραρχίας και κυριαρχίας, εν ολίγοις, αυτή της κυράς και της δούλας.

- *Η οικιακή υπηρεσία*

Η οικιακή υπηρεσία, όπως είναι γνωστό, ήταν από τις συνηθέστερες αλλά και τις πιο μισητές για τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Σε Απογραφή του 1851, σχετικά με τους τομείς εργασίας, υπολογίζεται ότι περίπου 1.135.000 γυναίκες δούλευαν στα σπίτια.²⁵ Σ' αντίθεση με την αστική αντίληψη, ότι αυτή ήταν η ιδανικότερη μορφή εργασίας για μια φτωχή γυναίκα, αφού ταίριαζε με τη φύση της και επιπλέον της πρόσφερε προστασία από τους κινδύνους του έξω κόσμου, οι γυναίκες της εργατικής τάξης τη θεωρούσαν από τις χειρότερες. Οι υπηρέτριες, δούλευαν από το πρωί ως το βράδυ, πληρωνόντουσαν ψίχουλα, κοιμόντουσαν σε παγωμένες σοφίτες ή σε καμιά γωνιά της κουζίνας, έχαναν κάθε επαφή με την οικογένειά τους, δεν είχαν καμιάν ελευθερία κι έτσι οι πιθανότητες γάμου ήταν ελάχιστες. Σύμφωνα με τους γιατρούς των φρενοκομείων, στην πτέρυγα των γυναικών, η μεγαλύτερη ομάδα φρενοβλαβών απαρτιζόταν από γυναίκες της υπηρετικής τάξης, ενώ η δεύτερη από γκουβερνάντες.²⁶

Το 1893, η συνδικαλίστρια Clementina Black έγραφε: «Οι γυναίκες της εργατικής τάξης μισούν την οικιακή υπηρεσία... Οι συνθήκες εργασίας τους δεν έχουν αλλάξει σε τίποτα από τις αρχές του αιώνα. Στις άλλες εργασίες, οι γυναίκες πουλάν ορισμένες ώρες δουλειάς κι όταν τις συμπληρώσουν κάθε σχέση εργοδότη και εργάτριας σταματά. Η εργάτρια έχει έτσι κάποια δική της ζωή, ξέχωρη από την εργασιακή. Η υπηρέτρια όμως είναι αδιάκοπα στη διάθεση της κυράς της. Επιπλέον, η ταυτότητά της καθορίζεται απ' τ' αφεντικά: πρέπει να είναι καλότροπη, χαμογελαστή, πρόθυμη, ανεξάρτητη από το πώς αισθάνεται η ίδια... Είναι απόλυτα υποταγμένη. Έτσι, οι γυναίκες της εργατικής τάξης θεωρούν αυτή την εργασία ως κοινωνικά κατώτερη όλων.»²⁷

- *Μικροπωλήτριες*

Μια άλλη μορφή εργασίας, ήταν αυτή των μικροπωλητριών του δρόμου. Οι γυναίκες αυτές ήταν κάθε ηλικίας και ήταν Αγγλίδες και Ιρλανδές μετανάστριες. Σ' αντίθεση με το εργατικό δυναμικό των εργοστασίων, ο ρατσισμός σ' αυτές τις ομάδες ήταν έντονος μιας και ο ανταγωνισμός ήταν σε ατομικό επίπεδο. Οι Ιρλανδοί μετανάστες και οι οικογένειές τους ζούσαν σε χωριστές περιοχές της πόλης και οι αστυνόμοι τους καταδίωκαν συστηματικά ως «παρείσακτους». Οι Ιρλανδές, όπως σημειώνει ο Mayhew, δούλευαν σαν σκυλιά στις πιο χαμάλικες δουλειές, κουβαλώντας θεόβαρα κοφίνια με τις πραμάτειες. Οι περισσότερες γυναίκες κατέφευγαν

σ' αυτή τη δουλειά όταν δεν μπορούσαν να βρουν αλλού εργασία. Γύρω στις 30.000 γυναίκες δούλευαν ως μικροπωλήτριες του δρόμου στο Λονδίνο.

- *Φασόν*

Μια άλλη δουλειά που απορροφούσε ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών, ήταν η ραπτική με το κομμάτι. Στο Λονδίνο, οι εργάτριες πάνω από 20 ετών που δούλευαν φασόν ήταν περίπου 388.000. Κέρδιζαν τα μισά από τις βιομηχανικές εργάτριες και δούλευαν τις ίδιες αν όχι και περισσότερες ώρες. Η δουλειά με το κομμάτι φτηνών ρούχων είχε τις καλές και κακές εποχές. Καθώς η προσφορά εργασίας ήταν πολύ μεγάλη, οι εργοστασιάρχες έριχναν συνεχώς τις αμοιβές. Το μεροκάματο, αν είχαν και παιδιά, σπάνια τους έφτανε να ζήσουν και γι' αυτό, ήταν αναγκασμένες να καταφεύγουν στην ευκαιριακή πορνεία. Ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, υποσιτίζονταν, και συχνά, για να καταλαγιάζουν την πείνα τους, μασούσαν καμφορά.²⁸ Είναι αξιοσημείωτο, ότι το στα μπακάλικα των βιομηχανικών περιοχών, τα οποία ανήκαν στους εργοστασιάρχες, το όπιο πουλιόταν ελεύθερα και έκανε θραύση ιδιαίτερα σε περιόδους μακρόχρονης ανεργίας.

- *Η πορνεία*

Η φαντασιακή εικόνα μιας ηθικοπρεπούς, φοβικής ως προς τη σεξουαλικότητα κοινωνίας που κατασκεύασαν οι βικτωριανοί για τον εαυτό τους, είναι πέρα για πέρα ψευδής. Πίσω από τη βιτρίνα της αστικής ηθικής, το εμπόριο του σεξ άνθιζε. Δεν ήταν μόνον ο εντυπωσιακός αριθμός των εκδιδομένων γυναικών και ανδρών, μικρών και μεγάλων, σε μια κοινωνία που φημιζόταν για σεξουαλική καταπίεση, ήταν και ο κραυγαλέος τρόπος με τον οποίο λάμβανε χώρα η διακίνηση του εμπορίου της λευκής σάρκας, μέρα και νύχτα ακόμα και μέσα στην καρδιά του κοσμικού Λονδίνου! Υπήρχαν όλων των ειδών οι προσφορές: εξαθλιωμένες, άνεργες γυναίκες, κοκότες της αριστοκρατίας, παρθένες από τα χωριά, ανήλικα κοριτσάκια που τριγύριζαν τους δρόμους και τράβαγαν από το μανίκι τους πελάτες. Λέγεται, ότι οι τουρίστες στο Λονδίνο δεν πίστευαν στα μάτια τους βλέποντας μικρά κοριτσάκια να τους παρενοχλούν στο δρόμο και να προσπαθούν να τους διεγείρουν με πρόστυχα υπονοούμενα. Σε αναφορά αστυνομικού επιθεωρητή το 1881 σε επιτροπή της Βουλής των Λόρδων για την κατάσταση στα μπορντέλα αναφέρεται ότι σε ένα δωμάτιο βρέθηκε ένας ηλικιωμένος κύριος στο κρεβάτι με δύο μικρά κοριτσάκια στα οποία είχε υποσχεθεί ότι θα τους έδινε από έξι σελίνια στο καθένα.

Οι περισσότερες γυναίκες που εμπορευόντουσαν τη σάρκα τους, ήταν γιατί η αμοιβή της εργασίας τους δεν κάλυπτε τις βασικές ανάγκες της ζωής, και η αστάθεια της αγοράς συχνά τις οδηγούσε στην ανεργία. Έτσι, η προσφορά ήταν πολύ μεγαλύτερη από τη ζήτηση και ο ανταγωνισμός τόσο σκληρός, ώστε δεχόντουσαν να ικανοποιήσουν ακόμα και τις πιο διεστραμμένες ορέξεις για μερικές δεκάρες. Αν και ο νόμος απαγόρευε τη

σεξουαλική συνεύρεση με κορίτσια κάτω των 12 ετών, εντούτοις το εμπόριο παρθένων ανθούσε. Μόλις το 1875 το όριο ανέβηκε διά νόμου στα 13!

Όπως και σήμερα, οι γυναίκες έπεφταν συχνά θύματα εκμεταλλευτών, είτε μέσω υποσχέσεων ευρέσεως εργασίας είτε γάμου ή απαγωγής. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες, όπως αυτή μιας νέας κοπέλας που την απήγαγαν, την κακοποίησαν σεξουαλικά, την κράτησαν φυλακισμένη σ' ένα σπίτι, της τσάκισαν το ηθικό, την έμαθαν να πίνει και την ανάγκασαν να υπογράψει χαρτιά που την υπέτασσαν στην απόλυτη εξουσία των εκμεταλλευτών. Ζούσε σε καθεστώς δουλείας κι αν προσπαθούσε να το σκάσει κινδύνευε να τη σκοτώσουν.

Όπως με κάθε εμπορικό είδος, οι έμποροι σαρκός εξήγαγαν εγγλέζικη σάρκα στο εξωτερικό και εισήγαγαν ευρωπαϊκή στην Αγγλία. Οι μεσάζοντες, υποχρέωναν τις κοπέλες να υπογράφουν συμβόλαια ότι με τη θέλησή τους έπιαναν δουλειά στα ξένα μπορντέλα. Όπως και στις νεοφιλελεύθερες μέρες μας, που το τραγικό αυτό κοινωνικό πρόβλημα επανέρχεται ως ηδονοβλεπτικό, τηλεοπτικό θέαμα προκειμένου να αφυπνίσει την “κοινωνική ευαισθησία” των αστών, έτσι και στη βικτωριανή εποχή, ο «περί σωτηρίας» και κοινωνικής παρέμβασης λόγος γέμιζε τις σελίδες των εφημερίδων και των περιοδικών, ενώ στην πράξη τίποτα το ουσιαστικό δεν γινόταν για να σταματήσει αυτό το επικερδές εμπόριο της σαρκικής ηδονής.

Συνακόλουθα, το βικτωριανό σεξ εξακολουθούσε να ανθίζει στους δρόμους, στα λιμάνια, στα μπορντέλα, στα κέντρα διασκέδασης, αλλά και μέσα στην καρδιά του αριστοκρατικού Λονδίνου, στο Mayfair, στις “κρυψώνες” που υπήρχαν πίσω από τις κομψές βιτρίνες της στοάς Burlington. Η πορνεία, δεν ήταν μια αυτόνομη, εμπορική δραστηριότητα, ξέχωρη από τη γενικότερη κοινωνικό-οικονομική δομή της βικτωριανής εποχής. Αποτελούσε, όπως παρατηρεί ο Kellow Chesney, το “βόθρο” μέσα στον οποίο ρίχνονταν τα απόβλητα μιας έντονα ανταγωνιστικής κοινωνίας κι ήταν αναπόσπαστο μέρος της οικονομίας του εξελισσόμενου καπιταλιστικού συστήματος.²⁹

Με βάση τα παραπάνω, ίσως θα πρέπει να ξανασκεφτούμε το φροϋδικό «οικογενειακό “ρομάντζο”», δεδομένου ότι μοιάζει να είναι κάπως ανοίκειο ως προς τη δομή της βικτωριανής, εργατικής οικογένειας και τον καταμερισμό των ρόλων εντός της. Με τη γυναίκα και τα νήπια στο εργοστάσιο, τείνω να βλέπω τον άνεργο πατέρα μόνο του στο άθλιο σπίτι να παίζει το παιχνίδι του Fort/da. Επίσης, ίσως θα πρέπει στον λακανικό «νόμο του πατρός» να συμπεριλάβουμε και την ιστορική διάκριση του «νόμου του καπιταλιστή πατρός» δεδομένου ότι πριν καν εισέλθει στη «συμβολική τάξη του πατρός» το νήπιο της εργατικής τάξης είχε ήδη εισέλθει στην αγορά εργασίας, όπου τα τραύματα που το σημάδευαν ήταν πολύ σοβαρότερα αφού συχνά του κόστιζαν τη

ζωή του. Απούσης δε της μητρός άμα τη κυήσει νυχθημερόν στα εργοστάσια, πράγμα που απέτρεπε τη συμβιωτική εμπειρία και τη φαντασιακή ενδοβολή/προβολή των μητρικών «μερικών αντικειμένων», το θέμα των ταυτίσεων καθώς και της ανδρικής και γυναικείας επιθυμίας γίνεται εδώ ιδιαίτερος πολύπλοκο, αν λάβουμε υπόψιν μας ότι ως ένα μεγάλο βαθμό καθοριζόταν λιγότερο από τη σεξουαλικότητα και περισσότερο από τις ανάγκες επιβίωσης ενός ξεθεωμένου από τη δουλειά σώματος. Συνακόλουθα, ο αγώνας για την ισότητα των φύλων και η ανάλυση των σχετικών προβλημάτων ίσως θα πρέπει να αντιμετωπίζονται πιο ρεαλιστικά και κριτικά και λιγότερο ιδεολογικά. Γιατί, όσο θετική κι αν είναι η κατάκτηση των «ποσοστώσεων» στις θέσεις εξουσίας, δεν αφορά τόσο τη γυναίκα της εργατικής τάξης που ζει με το άγχος των «πιστώσεων».

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το καπιταλιστικό σύστημα, όπου το συμφέρι, σχετικοποιεί, ή και καταργεί τις οντολογικές και συμβολικές αντιθέσεις με τις οποίες το πατριαρχικό σύστημα καθόρισε τα κοινωνικά φύλα. Η εργατική τάξη στην Αγγλία, ωστόσο, τράβηξε από νωρίς τη μάσκα και ανέδειξε το γεγονός ότι τα κριτήρια αποκλεισμού καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομία και όχι από τη «φύση». Η Σιμόν ντε Μπωβουάρ στο περίφημο έργο της *Το Δεύτερο Φύλο* γράφει: «Δεν γεννιέται κανείς γυναίκα, γίνεται». Και ο Μαρξ, ακόμα πιο εύστοχα: «Ένας νέγρος είναι ένας νέγρος. Γίνεται σκλάβος μόνο κάτω από ορισμένες σχέσεις.»³⁰

Σύμφωνα με τις παραπάνω πραγματολογικές παρατηρήσεις, θα νόμιζε κανείς ότι η γυναίκα της εργατικής τάξης υπέμενε υπομονετικά τη μοίρα της ως τη στιγμή που οι μαχητικές, αστές φεμινίστριες ανέλαβαν τον αγώνα για τα δικαιώματα και τη χειραφέτησή της. Υπάρχει, ωστόσο, εκείνη η «άλλη ιστορία» που προαναφέραμε, και η οποία πιστοποιεί ότι το γυναικείο εργατικό κίνημα, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, είχε αρχίσει να οργανώνεται στην πάλη ενάντια στο νόμο του «καπιταλιστή-πατρός».

Η βιομηχανική επανάσταση και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, όπως είναι γνωστό, είχαν σαν επακόλουθο τη διαμόρφωση της συλλογικής εργατικής συνείδησης. Ως συλλογικό υποκείμενο, αρχικά χάρη στις εργατικές ενώσεις και αργότερα ως δραστήριο μέλος των συνδικάτων, η γυναίκα της εργατικής τάξης επανακτούσε την τσακισμένη αξιοπρέπειά της. Στους συλλογικούς αυτούς χώρους, όπως παρατηρεί ο Raymond Williams, διαμορφωνόταν η κουλτούρα της εργατικής τάξης και οι αξίες μιας άλλης έννοιας της κοινότητας και της αλληλεγγύης, μιας άλλης πολιτικής θεωρίας και μιας άλλης ρητορικής.³¹ Οι εργάτριες, ως ενεργά μέλη των εργατικών ενώσεων, συμμετείχαν μαζικά και μαχητικά στη σφοδρή αντιστασιακή πάλη και τις αιματηρές συγκρούσεις με τις κατασταλτικές δυνάμεις του Κράτους που σημάδεψαν όλο τον 19ο αιώνα. Ήδη,

από το 1818, στις βιομηχανικές πόλεις είχαν συσταθεί οι πρώτες γυναικείες εργατικές ενώσεις, ενώ το 1835 έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα γυναικεία, εργατικά συνδικάτα.

Όπως σημειώνει στην αυτοβιογραφία του ο ριζοσπάστης Samuel Bamford, το θέμα της ανισότητας των δύο φύλων είχε αρχίσει να απασχολεί την εργατική τάξη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Έτσι, σε μια μικτή, εργατική συνέλευση, πρότεινε στους συντρόφους του πως «ήταν δίκαιο και σωστό οι γυναίκες που συμμετείχαν στις συνελεύσεις να ψηφίζουν και αυτές υπέρ ή κατά των προτάσεων». Οι γυναίκες ενθουσιάστηκαν με την πρόταση και άνδρες την δέχτηκαν αδιαμαρτύρητα. Από τότε, σε όλες τις εργατικές συνελεύσεις γυναίκες και άνδρες ψήφισαν μαζί.³² Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι άντρες της εργατικής τάξης, στους οποίους το πατριαρχικό σύστημα αρνιόταν την ψήφο, εδραίωσαν την ισότητα των φύλων στα συνδικάτα τους και έδωσαν την ψήφο στις γυναίκες γιατί αυτό ήταν «δίκαιο», ενώ οι αστοί τους έδωσαν την ψήφο όταν έγινε ανέξοδη!

Εκτός από την κοινή δράση στις απεργίες και στις ογκώδεις πορείες διαμαρτυρίας που συχνά πνιγόντουσαν στο αίμα, οι γυναικείες οργανώσεις αναλάμβαναν και αυτόνομη δράση. Για παράδειγμα, το 1835, 1.500 εργάτριες στο δυτικό Ρέντινγκ αποφάσισαν να κατέβουν σε απεργία. Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* έγραφε: «Αυτές οι αναμορφώτριες με τα μισοφόρια, είναι εξαιρετικά θήλαα, ένοχα της χειρότερης εκπόρνευσης του φύλου και της καρδιάς τους, εφόσον λιποτακτούν από την κοινωνική τους θέση ως σύζυγοι και μητέρες και ενδίδουν σε ταραχώδεις ακολασίες στασιασμού και ασέβειας.»³³

Το 1822, η βιομηχανική εργάτρια Susannah Wright, επιφορτισμένη από το συνδικάτο της να μοιράζει επαναστατικά φυλλάδια, πιάστηκε, δικάστηκε και φυλακίστηκε. Ανέλαβε μόνη την υπεράσπισή της. Όταν τέλειωσε την ομιλία της, ζήτησε άδεια από τους δικαστές ν' απουσιάσει για λίγο από την αίθουσα προκειμένου να θηλάσει το μωρό της. Χιλιάδες εργάτες και εργάτριες που είχαν μαζευτεί εκεί την ζητωκραύγαζαν. Φυλακίστηκε μαζί με το μωρό σ' ένα στενό κελί που δεν είχε ούτε στρώμα. Σε άρθρο της, η εφημερίδα *New Times* έγραφε: «Δεν είναι όλα αυτά που συμβαίνουν γύρω μας αρκετά για να σοκάρουν κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο; Η άθλια αυτή γυναίκα είναι ένα έρμαιο που έχει αποβάλει όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φύλου της: την αιδω, το φόβο, την κοσμιότητα... Με το φρικτό της παράδειγμα έχει δηλητηριάσει τα μυαλά και άλλων μητέρων... Αυτά τα τέρατα με θηλυκή μορφή στέκουν μπροστά μας με πρόσωπα σκληρά, δίνοντας τη δημόσια υποστήριξή τους για πρώτη φορά στην ιστορία της χριστιανοσύνης σε ποταπές πράξεις και φρικαλέες, χυδαίες βλασφημίες.» Από την άλλη μεριά, ο ριζοσπάστης Richard Carlile περιέγραφε την Σουζάνα Ράιτ σαν «μια

γυναίκα εύθραυστη και ντελικάτη, γεμάτη πνεύμα και καθόλου ύλη.»³⁴

Η ιστορία του γυναικείου εργατικού κινήματος είναι γεμάτη από τέτοιες περιπτώσεις αγώνα και αντίστασης. Σαν τελευταίο παράδειγμα, αναφέρω ότι όταν το 1888 ένας εργοστασιάρχης σπιρτοβιομηχανίας απέλυσε τρεις εργάτριες που αρνήθηκαν να υπογράψουν δήλωση ότι όλα έβαιναν καλώς στο εργοστάσιό του, σε ένδειξη διαμαρτυρίας εγκατέλειψαν το εργοστάσιο όλες οι σπιρτούδες, 1.400 τον αριθμό. Χάρη σε έρανο, μπόρεσαν να κρατήσουν την αποχή από την εργασία τους. Έκαναν πορεία στο κοινοβούλιο και υπέβαλαν τα αιτήματά τους, για τον καθορισμό κατώτατου ημερομισθίου και πιο ανθρώπινες συνθήκες εργασίας. Κέρδισαν την υπόθεση αφού όλα τα αιτήματά τους έγιναν δεκτά και επέστρεψαν όλες, μαζί και οι τρεις απολυμένες, στην εργασία τους. Ο τίτλος στην εφημερίδα *Star* ήταν: *Η Νίκη των Εργατριών*.

Ο Μύθος

Ο Maurice Godellier, στη μελέτη του «Ισχύς και Γλώσσα» σημειώνει: «Η δύναμη η πιο ισχυρή μιας καταπιεστικής, κυριαρχικής εξουσίας, σίγουρα δεν είναι η δύναμη της βίας, αλλά αντίθετα η συγκατάθεση των κυριαρχούμενων στο να κυριαρχούνται.»³⁵ Η συγκατάθεση αυτή, που νομιμοποιεί την εξουσία, απορρέει από εκείνες τις δομές που διέπουν τους ιδεολογικούς μηχανισμούς παραγωγής των κυρίαρχων αναπαραστάσεων οι οποίες διαπερνούν, διαμορφώνουν τις συνειδήσεις και επενεργούν στα συναισθήματα και την επιθυμία τόσο των κυρίαρχων όσο και των κυριαρχούμενων.³⁶

Στα τέλη του 18ου αιώνα, όπως είναι γνωστό, ο λόγος των Ιακωβινιστών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης και την ανάγκη ανατροπής του πολιτικού συστήματος στην Αγγλία, είχε τρομοκρατήσει τις ανώτερες τάξεις. Σχηματίστηκε έτσι εντός του πολιτικού αλλά και του πολιτισμικού πεδίου μια νέα μορφή ιδεολογικής αντιπαράθεσης που αργότερα ονομάστηκε *The Condition of England Debate* (Αντιπαράθεση για την Κατάσταση στην Αγγλία).

Στην αντιπαράθεση αυτή συμμετείχε και η πεζογραφία, η οποία εμφάνισε έναν ενδιαφέροντα μετασχηματισμό στη δομή, απλοϊκό στην αρχή, που σταδιακά εξελίχτηκε στο γνωστό είδος του Βιομηχανικού Μυθιστορήματος. Ο μετασχηματισμός αφορούσε κυρίως στους κώδικες του χώρου και των διαπροσωπικών σχέσεων των χαρακτήρων του αστικού μυθιστορήματος, οι οποίοι καθορίστηκαν τώρα από τις ανταγωνιστικές σχέσεις εργασίας/κεφαλαίου. Έτσι, αρχίζει να συντάσσεται για πρώτη φορά στην πεζογραφία και να προβάλλεται ο σκηνογραφικός κώδικας του άθλιου, εργατικού περιβάλλοντος. Ο ήρωας και η ηρωίδα παύουν πλέον να λειτουργούν ως χαρισματικές ατομικότητες και μετατρέπονται σε μετωνυμίες της ταξικής συλλογικότητας. Η

πλοκή, από τη μια μεριά αντανakλά τις πραγματικές κοινωνικές αντιθέσεις και ταξικές συγκρούσεις, κι από την άλλη, τη φαντασική προβολή της επιθυμίας της αστικής τάξης για επίλυση των αντιθέσεων, χωρίς, ωστόσο, να θίγεται το σύστημα. Η ίδια η αφηγηματική δομή αυτών των πεζογραφημάτων αντανakλά την ταξική αντίθεση αφού απευθύνεται ταυτόχρονα στο αστικό και το εργατικό αναγνωστικό κοινό

Για πρώτη φορά, λοιπόν, στην ιστορία της αγγλικής πεζογραφίας κάνει την εμφάνισή του, αποκτώντας πρωταγωνιστική θέση, το υποκείμενο της εργατικής τάξης, και, συνακόλουθα, αρθρώνεται μια νέα πολιτική του σώματος: αυτή του εργαζόμενου σώματος. Το σώμα, αρσενικό ή θηλυκό, δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως αισθητικό αντικείμενο επιθυμίας και ως τόπος για την αναπαραγωγή ή τη διαπραγμάτευση των ταξικών φυλικών σχέσεων εντός του θεσμού της οικογένειας. Το εργαζόμενο σώμα εμφανίζεται εδώ ως ο προβληματικός τόπος πάνω στον οποίο προβάλλεται το ταξικό, κοινωνικό ζήτημα. Η ίδια η μυθιστορία, ακριβώς επειδή έρχεται για πρώτη φορά αντιμέτωπη με την υλικότητα και την «αλλότητα» του εργατικού σώματος εντός του κοινωνικού οργανισμού, λειτουργεί ως αλληγορία του ιατρικού παραδείγματος: σύμπτωμα-διάγνωση-συνταγές για την ίαση του σοβαρού, κοινωνικού νοσήματος.

Εδώ, θα πρέπει εξ αρχής να πούμε πως η εργάτρια και γενικότερα το «θηλυκό» στοιχείο, τόσο στα πρώιμα απλοϊκά όσο και αργότερα στα βιομηχανικά πεζογραφήματα, λειτούργησε στο μεν φαντασικό επίπεδο ως το σωτήριο «φάρμακο» που θα θεράπευε τις κοινωνικές αντιθέσεις, στο δε αφηγηματικό, ως στρατηγική υπεκφυγής που απέκρυπτε τις επώδυνες για το σύστημα ρεαλιστικές, «φαρμακευτικές» λύσεις. Κι αυτό, γιατί στο φλογερό λόγο της αστικής inteligenσίας η ίαση των τρομερών κοινωνικών προβλημάτων θεωρήθηκε πως ήταν υπόθεση του *συναισθήματος* και της ηθικής ευθύνης των εύπορων πολιτών. Η αντιπαράθεση φιλοσόφων και διανοουμένων γύρω από τη θεωρία και πράξη του *ηθικού συναισθήματος*, παρουσιάζει, από τα μέσα του 18ου αιώνα και πέρα μια πλουσιότατη βιβλιογραφία, στον προβληματισμό της οποίας συμπεριλαμβάνεται και η μυθιστορία.

Ίσως, λοιπόν, δεν είναι τυχαίο ότι στις νεοφιλελεύθερες μέρες μας, μαζί με την ανελέητη ηγεμονία της ελεύθερης αγοράς, αναβιώνει και ο λόγος περί «ηθικής» και «συναισθημάτων». Ωστόσο, αυτό που παρακάμπτει ο λόγος περί κοινωνικής, πολιτικής και ατομικής ηθικής καθώς και των συνακόλουθων «συναισθημάτων», είναι η αδιαμφισβήτητη ιστορική γνώση ότι μόνον οι σκληροί αγώνες των «αδικημένων» έφεραν κάποια «δίκαια» αποτελέσματα, και ότι η «συμπάθεια» και η αφ' υψηλού «φιλανθρωπία» δεν έλυσαν ποτέ, αλλά αντίθετα κουκούλωσαν, αναίσχυντα τις κοινωνικές ανισότητες και αδικίες.

Είναι γνωστό, ότι οι φαντασικές αναπαραστάσεις των τάξεων συντάσσονται είτε από τους εκπροσώπους τους, είτε από το βλέμμα του άλλου. Στην πεζογραφία της Βιομηχανίας, οι αναπαραστάσεις καθορίστηκαν από το κυρίαρχο, αστικό βλέμμα. Έτσι, σ' ό,τι αφορά την εργατική *μάζα*, που διαμορφώνεται σε ένα νέο ρητορικό τόπο, οι αναπαραστάσεις, οι οποίες απευθύνονταν κυρίως στο βλέμμα της αστικής συνείδησης, παρέπεμπαν στις ανοίκειες μορφές ενός απειλητικού για την κοινωνική συνοχή τερατικού *όχλου*. Σ' ό,τι αφορά τους χαρακτήρες, αυτοί λειτούργησαν ως παραδειγματικοί τύποι που προέτρεπαν τον αναγνώστη και την αναγνώστρια της εργατικής τάξης στην ταύτιση με τις ηθικές αξίες της υπακοής, της υπομονής, και της ολιγάρκειας, και στην απόρριψη των εξεγερμένων ταραχοποιών, οι οποίοι ευθύνονταν τόσο για τη διατάραξη της κοινωνικής συνοχής όσο και για τη μελοδραματική εξέλιξη της πλοκής.

Ο στόχος των πρώτων αυτών ηθικοπλαστικών πεζογραφημάτων, τα οποία, ως σημειώσουμε, γράφονται όλα από αστές γυναίκες, ήταν καθαρά προπαγανδιστικός και διδακτικός. Αφ' ενός, επιχειρούσαν να ενσταλάξουν στην εργατική συνείδηση το τερατώδες των ριζοσπαστικών αιτημάτων της και το χάος στο οποίο θα οδηγούσαν την κοινωνία, και αφ' ετέρου, να προβάλουν τις αρετές της εργατικότητας, της στωικότητας και της αυταπάρνης. Το δίδαγμα ήταν πως η καλή ζωή ήταν αυτή που οδηγούσε σ' έναν ευλογημένο θάνατο. Ο ρητορικός τόπος της «ενάρετης θανατοφιλίας» έδινε συχνά τη λύση στην πλοκή.

Πρώτη διδάχασα του είδους ήταν η Hannah More, την οποία ο ριζοσπάστης William Cobbett αποκαλούσε «Επίσκοπο με μισοφροσύνη». Ανάμεσα στα 1795-1796, οι ηθικοπλαστικές φυλλάδες της ξεπέρασαν σε πωλήσεις τα δύο εκατομμύρια. Στο διήγημά της, «Όλα είναι για το Καλύτερο», η ηρωίδα, ενώ δουλεύει αγόγγυστα μια ζωή σαν σκυλί, καταλήγει έρημη και μόνη στο φτωχοκομείο, χωρίς πικρία, χαρούμενη τη στιγμή που πεθαίνει γιατί στον άλλο κόσμο την περιμένει μια ευλογημένη ζωή! Στο διήγημα «Το κοριτσάκι των Ανθρακωρυχείων από το Λάνκαστερ», η μικρή Μαίρη πιάνει δουλειά στα οκτώ της χρόνια, ζει το θάνατο του πατέρα της μέσα στις στοές και για τα επόμενα δέκα χρόνια δουλεύει διπλή βάρδια προκειμένου να συντηρεί τη μάνα και τ' αδελφάκια της. Ένας ένας πεθαίνουν όλοι, «για το καλό της», όπως μας λέει η αφηγήτρια αφού ο Μεγαλοδύναμος δοκιμάζει τις ιώβειες αρετές της και την ανταμείβει στο παρά πέντε, όταν μια ευσεβής οικογένεια την γλυτώνει από την πείνα και το ανθρακωρυχείο προσλαμβάνοντάς την ως δουλικά. Η Μαίρη αναλαμβάνει τις δυνάμεις της, και ζει υπηρετώντας ταπεινά τους καλούς προστάτες της.

Η επόμενη ιεραπόστολος στη λίστα, είναι η Charlotte Elizabeth Tonna, η οποία εκτός από διηγήματα, έγραψε και το μυθιστόρημα *Helen Fleetwood* (1839). Στο μυθι-

στόρημα αυτό, η αφηγηματική μορφή αρχίζει να γίνεται κάπως πιο επιτηδευμένη. Ναι μεν η ηρωίδα, η οποία έχει έρθει από το χωριό στην εργατούπολη, διατηρεί όλα τα χαρακτηριστικά της ενάρετης εργάτριας, ωστόσο, στο λόγο της αφηγήτριας, αρχίζει ν' ακούγεται η κριτική φωνή για το εργοστασιακό περιβάλλον. Ο αναγνώστης, ωστόσο, δεν μπαίνει ποτέ σε εργοστάσιο, ακόμα και στα πιο γνωστά, μεγάλα βιομηχανικά μυθιστορήματα. Το «εργοστάσιο» κρίνεται ως τόπος κόλασης όχι για τις άθλιες εργασιακές συνθήκες, αλλά γιατί οδηγεί στη διαφθορά, και τον ηθικό όλεθρο των εργατών και εργατριών. Έτσι, η ενάρετη, υπομονετική ηρωίδα Έλεν, μάταια προσπαθεί ν' αναμορφώσει την χειραφετημένη, νεαρή εργάτρια Φοίβη.

Ο λόγος της αφηγήτριας λειτουργεί εδώ προειδοποιητικά για τους αστούς αναγνώστες σχετικά με τους κινδύνους που караδοκούν και την ηθική ευθύνη που φέρουν. Η Έλεν, ως παραδειγματικός, φαντασιακός τύπος, λειτουργεί εδώ ως αστή «άγγελος» μεταφερμένη στο εργοστάσιο, και ως «ιεραπόστολος» ο οποίος αντί να φέρνει το Ευαγγέλιο στην Αφρική, το φέρνει στους αγρίους των υφαντουργείων. Έτσι, ενώ της δίνεται η ευκαιρία να επιστρέψει στο χωριό της και να παντρευτεί τον ενάρετο νέο που την αγαπά, επιλέγει την παραμονή της στην «κόλαση» και την αδιαμαρτύρητη πορεία προς έναν ευλογημένο θάνατο!

Ακολουθεί η Harriet Martineau, με το μπεστ σέλερ, *Απεικονίσεις της Πολιτικής Οικονομίας*. Η αφηγηματική μορφή γίνεται εδώ ακόμα πιο έντεχνη και ρεαλιστική. Το λόγο της θρησκείας αντικαθιστά ο λόγος της πολιτικής οικονομίας, και στο σύστημα των χαρακτήρων προστίθεται και ο καπιταλιστής. Ο διδακτικός λόγος δεν είναι πλέον ηθικοπλαστικός αλλά ορθολογικός: η εργατική τάξη πρέπει να εννοήσει ότι για τις δύσκολες συνθήκες ζωής δεν ευθύνεται ο «κακός» εργοδότης αλλά ο οικονομικός ντετερμινισμός των αδήριτων νόμων των Μάλθους και Ρικάρντο. Ο καπιταλιστής, όπως και ο εργάτης, εξαρτώνται εξίσου από τις βουλές της ελεύθερης αγοράς. Η ταξική πάλη, η αντίσταση και οι απεργίες είναι μέσα στο πρόγραμμα. Η εργατική τάξη, ωστόσο, είναι καταδικασμένη να μην κερδίσει ποτέ. Σε τελευταία ανάλυση, τα συμφέροντα των δύο τάξεων ταυτίζονται. Ο μόνος τρόπος για να καλυτερέψει ο εργάτης την θέση του είναι να εννοήσει και να αποδεχθεί τους νόμους της αγοράς, πράγμα που οδηγεί είτε σε συνετή διαπραγμάτευση με τον εργοδότη του είτε σε αποδοχή των όρων του. Ο αυστηρός έλεγχος της σεξουαλικότητας της εργατικής τάξης, εξασφαλίζει την καλοζωία της, εφόσον ο αριθμός των εργατικών χεριών μένει σταθερός και η προσφορά ισούται με τη ζήτηση!

Στα πεζογραφήματα της Μαρτινίω, παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα μετατροπή σ' ό,τι αφορά την τυπολογία των αναπαραστάσεων. Ο εργάτης δεν είναι πλέον ένα άξεστο υποκείμενο που άγεται και φέρεται από δημα-

γωγούς, ούτε η εργάτρια ένα αφελές υπόδειγμα στωικότητας και αρετής. Ο κυρίαρχος, κατηχητικός τόνος, δίνει εδώ τη θέση του στο δραματικό ύφος. Από ιδεολογική άποψη, η ρεαλιστική εικόνα του εργάτη και της εργάτριας ήταν πολύ πιο αποδοτική αφού διευκόλυνε την ταύτιση και την μετάδοση του μηνύματος. Έτσι, το κοινωνικό δράμα που παιζόταν στο επίπεδο του μύθου και το οποίο αντανάκλούσε τις πραγματικές συνθήκες της εργατικής ζωής, αντισταθμιζόταν από την αισιόδοξη, επιστημονικά βέβαιη πρόγνωση της αφηγήτριας: υπομονή, και σύντομα οι μηχανισμοί της ελεύθερης αγοράς θα φέρουν «τη μεγαλύτερη ευτυχία για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων!»

Τα πεζογραφήματα αυτά, που αφορούσαν στις σχέσεις εργασίας κεφαλαίου, ήταν πολύ δημοφιλή κι είχαν μεγάλη αγοραστική ζήτηση. Στη δεκαετία 1830-40, η παραγωγή ήταν, πράγματι, εντυπωσιακή. Ωστόσο, εμφανίστηκε την ίδια εποχή εντός του είδους μια ιδεολογική «παραλλαγή» η οποία, σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη, αστική ιδεολογία της Μαρτινίω, προπαγάνδιζε τον αριστοκρατικό πατερναλισμό της συντηρητικής οργάνωσης «Νεαρή Αγγλία», και αντλούσε τα αφηγηματολογικά της στοιχεία από την «λογοτεχνία της ευαισθησίας» του 18ου αιώνα. Οι ηρωίδες, ήταν μικρές και νεαρές εργάτριες, αθώα θύματα της κοινωνικά άσπληχνης, νεόπλουτης αστικής τάξης. Το μεταρρυθμιστικό πρόταγμα, αφορούσε στην ανάγκη να ξαναγυρίσουν οι γυναίκες και τα παιδιά στη θαλπωρή της οικειότητας και ν' αναβιώσουν στο Έθνος τα πατροπαράδοτα αγγλοσαξονικά ήθη της προστασίας των φτωχών από τη φιλάνθρωπη τάξη των ευγενών και της εκκλησίας. Με άλλα λόγια, στη θέση του αμέτοχου, φιλελεύθερου Κράτους, το φαντασιακό της μυθιστορίας αναλάμβανε τώρα το ρόλο της γονικής φροντίδας!

Θα χρειάζομαι τουλάχιστον ένα εξάμηνο, προκειμένου ν' αναλύσω το ρόλο της εργάτριας στα βιομηχανικά μυθιστορήματα των μεγάλων Άγγλων συγγραφέων. Σταχυολογώ λοιπόν, μερικά βασικά στοιχεία. Σε γενικές γραμμές, αν και όχι πλέον με τόσο απλοϊκό τρόπο, στο ιδεολογικό επίπεδο ο φαντασιακός ρόλος της εργάτριας παραμένει ίδιος. Στον επαναστάτη συνδικαλιστή ήρωα, αντιπαρατίθεται η θηλυκή πραότητα και καρτερικότητα της ηρωίδας. Παρά τις «επικίνδυνες» ερωτικές σχέσεις που προκύπτουν, κανένα ειδύλλιο μεταξύ της πτωχής ηρωίδας και του καπιταλιστικού γόνου δεν έχει ευτυχή κατάληξη. Και όποτε συμβαίνει αυτό, είναι γιατί μπαίνει σε λειτουργία ο γνωστός, ρητορικός τόπος των *παρεξηγημένων ταυτοτήτων*. Για παράδειγμα, στο *Sybil* του Ντισραέλι, η εκπάγλου καλλονής, μορφώσεως και χριστιανικού ήθους κόρη του ιδιαίτερα χαρισματικού, χαρτιστή πατέρα και εργάτη των ρετιρέ, αποδεικνύεται ως η πραγματική κληρονόμος του πύργου, των γαιών και του τίτλου που με δόλο είχε αποκτήσει ο νεόπλουτος πατέρας του καλού βουλευτή που είναι και καλός

της. Οπότε, μετά από περιπέτειες που θα τις ζήλευε κάθε τηλεοπτικό σίριαλ της εποχής μας, η αριστερή κόρη του λαού, αλλά πραγματική αριστοκράτισσα και ζηλευτή κληρονόμος, παντρεύεται τον ανθρωπιστή βουλευτή Egremont και η Sybil εισέρχεται στον κόσμο των σαλονιών, όπου πραγματικά ανήκει.

Σ' ό,τι αφορά τα δυο επαναστατημένα, αριστοφανικά εργατόπαιδα και τις χαριτωμένες, χειραφετημένες εργάτριες γκόμενες τους, που αντιπροσωπεύουν στο μυθιστόρημα το σύνολο της εργατικής τάξης, επειδή βοηθούν με αυταπάρηση την αξιαγάπητη Sybil και, συνακόλουθα, τη λύση της πλοκής, αμείβονται, ή μάλλον εξαγοράζονται από τους φιλόφιλους ευγενείς. Έτσι, ανοίγουν δική τους εταιρία, παντρεύονται τις καλές τους και ενσωματώνονται μια χαρά στο σύστημα. Είναι τα πρότυπα της νέας τάξης των «αυτοδημιούργητων» που, μαζί με τις κυρίες τους, θα γίνουν οι πιστότεροι στυλοβάτες της αστικής κοινωνίας. Τα «δύο Έθνη» που τόσο παραστατικά εμφανίστηκαν στο λόγο του νεαρού αγνώστου στην αρχή του μυθιστορήματος, ανάγονται τελικά σε ένα, αφού στο πολιτικό υποσυνείδητο του αριστοκρατικού αυτού μυθιστορήματος η εργατική τάξη μοιάζει να μην έχει θέση.

Στο *Mary Barton* της Elizabeth Gaskell, εμφανίζεται το γοτθικό φάσμα της παραστρατημένης, μεταμελημένης πόρνης, προκειμένου να σώσει την ανιψιά της Μαίρη από το δίκτυο της αποπλάνησης που της έχει στήσει ο γιος του καπιταλιστή. Η Μαίρη σώζεται από τον ηθικό όλεθρο όταν συνειδητοποιεί ότι η καρδιά της κτυπά για τον αφοσιωμένο σ' αυτήν συνετό εργάτη Τζεμ. Αντί της Μαίρης, ωστόσο, παραστρατεί η πλοκή. Γιατί, το κοινωνικό πρόβλημα της εργατικής εξέγερσης, με πρωταγωνιστή τον χαριστή εργάτη Τζον Μπάρτον, που τόσο επιτακτικά είχε τεθεί ως ο θεματικός πυρήνας του μυθιστορήματος, στη μέση της αφήγησης απωθείται. Το συλλογικό δράμα δίνει τη θέση του στο ατομικό, και η πάλη των τάξεων μετασχηματίζεται σε αστυνομική πλοκή. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι στα περισσότερα βιομηχανικά μυθιστορήματα η πλοκή οδηγεί συχνά στο δικαστήριο, όπου η απονομή της δικαιοσύνης, είναι πάντοτε ορθή. Ο Θεσμός, αποκαλύπτει την αλήθεια και, όπως στα αστυνομικά μυθιστορήματα, επαναφέρει αναδρομικά την αιτιακή τάξη στο χρόνο και στο κοινωνικό κοσμοείδωλο. Έτσι, μαζί με το happy end, ο θεσμός της δικαιοσύνης προσφέρει άλλοθι στην αστική, ταξική συνείδηση.

Κοντολογίς, χάρη στην ειδολογική, ρωγμή που σημαδεύει την εξέλιξη της πλοκής, ο αθώος, φιλήσυχος εργάτης Τζεμ απαλλάσσεται του φόνου του επίδοξου καπιταλιστή εραστή της Μαίρης Μπάρτον, τον οποίο άθελά του είχε σκοτώσει ο πατέρας της, και επέρχεται η υπέρβαση της πάλης των τάξεων. Πρώτον, με την αμοιβαία, χριστιανική συγχώρεση και συμφιλίωση του συντετριμμένου χαριστή εργάτη, την στιγμή του θανά-

του του, με τον μεταμελημένο εργοστασιάρχη, και δεύτερον, με την μετανάστευση του νεαρού ζεύγους από το βιομηχανικό Μάντσεστερ, σ' ένα ειδυλλιακό αγρόκτημα στον Καναδά. Ιδιοποιούμενη τον προφητικό λόγο, η αφηγήτρια δεν ενοράται πλέον το καταστροφικό μέλλον της διχασμένης κοινωνίας που απετέλεσε το κίνητρο της αφήγησης, αλλά το ευτυχές παρόν της ηρωίδας της: «Βλέπω, ένα ευρύχωρο, ξύλινο σπίτι μέσα σ' έναν ωραίο κήπο, και μια συστάδα με οπωροφόρα δέντρα. Στην πόρτα του σπιτιού, στέκεται η Μαίρη, περιμένοντας τον άντρα της να γυρίσει από τη δουλειά· και καθώς περιμένει, ακούει χαμογελώντας τα παιδάκια της να τραγουδούν: παλαμάκια να χτυπάς, για να έρθει ο μπαμπάς.»³⁷ Η πάλη των τάξεων και ο τρόμος της επανάστασης απωθούνται έτσι στα βάθη του αστικού υποσυνείδητου και αντικαθίστανται, στο φαντασιακό επίπεδο, από την αυτοϊκανοποίηση της κοινωνικής ευαισθησίας, και της ατομικής ευδαιμονίας.

Αλλά και ο Ντίκενς, στο μυθιστόρημά του *Hard Times*, παρά την ανελέητη κριτική στην οποία υποβάλλει όλους τους εξουσιαστικούς θεσμούς και τους εκπροσώπους τους, παρά τη σατανική σκηνοθεσία του χώρου και την παλινδρόμηση του χρόνου σε ένα ακίνητο παρόν, που συμβολίζει την εκρηκτική ανάδυση από το υποσυνείδητο του καπιταλιστικού συστήματος του απωθημένου νόμου της ζούγκλας, εντούτοις, καθιστά συνυπεύθυνους και τους δημαγωγούς συνδικαλιστές και την ζωώδη μάζα των εργατών για την ανθρωπολογική αυτή οπισθοδρόμηση. Η καθολική καταδίκη της κοινωνίας, ωστόσο, που χαρακτηρίζει τον προφητικό λόγο, αποκλείει κάθε ρεαλιστική αντιμετώπιση του ταξικού προβλήματος. Ως αποτέλεσμα, η λύση μετατοπίζεται στο χώρο του φαντασιακού. Το χρέος του Νώε για τη σωτηρία του ανθρώπινου είδους αναλαμβάνει εδώ, όπως και σε πολλά μυθιστορήματα του Ντίκενς, το θηλυκό στοιχείο, το οποίο εμφανίζεται ως ο κατεξοχήν φορέας του φωτός, της χριστιανικής αγάπης, της αυταπάρησης, της ειρήνης και του πολιτισμού.

Έτσι, ο ταπεινός, εργάτης ήρωάς του, προικίζεται με αυτές τις φαντασιακές θηλυκές αρετές. Για το λόγο αυτό, γίνεται το εξιλαστήριο θύμα τόσο της αστικής όσο και της εργατικής τάξης και βρίσκει τραγικό θάνατο. Επιζούν, μόνο οι δύο αγαπημένες ηρωίδες του: η ψυχοκόρη Λουίζα, η οποία είχε το σθένος να υπερασπιστεί τις ηθικές και ανθρωπιστικές αξίες της και να μην αφομοιωθεί από το σύστημα, και η υπομονετική εργάτρια Ραχήλ, αγαπημένη του άτυχου ήρωα. Στο τέλος του μυθιστορήματος, η προφητική φωνή του αφηγητή, ενώνεται με τη φωνή της ηρωίδας του:

Μα πόσα μπορούσε να δει [η Λουίζα] από το Μέλλον; Θα έβλεπε μια εργάτρια, το βαφτιστικό της Ραχήλ, ύστερα από μια μακρόχρονη αρρώστια, να παρουσιάζεται και πάλι, με το χτύπημα της σφυρίχτρας, στο εργοστάσιο... μια γυναίκα με στοχαστική ομορφιά, ντυμένη πάντα στα

μαύρα, ήρεμη και γλυκιά, ακόμα και πρόσχαρη, ...μια γυναίκα που δούλευε, δούλευε ασταμάτητα, μα ήταν ευχαριστημένη γι' αυτό, και προτιμούσε να βλέπει τη δουλειά σαν τη φυσική της μοίρα, ως τη στιγμή που δεν θα μπορούσε πια να δουλεύει άλλο από τα γεράματα; Το έβλεπε αυτό η Λουίζα; Αυτό θα πραγματοποιιόταν.³⁸

Η αφηγηματική στρατηγική του εξορκισμού της ταξικής πάλης, υποβιβάζει στα μυθιστορήματα αυτά την εργάτρια σε μian εξαϋλωμένη αφαίρεση. Σ' ένα βαθύτερο επίπεδο, η παραδειγματική προβολή του θηλυκού στοιχείου αλληγορεί την επιθυμία αφανισμού της εργατικής απειλής. Χρησιμεύει έτσι ως φαντασιακό άλλοθι στην κακής πίστης αστική συνείδηση, που θέλει το σύστημα να διατηρείται ανέπαφο. Ίσως γι' αυτό, ο ιστορικός David Thompson είδε τον Ντίκενς να «πλησιάζει περισσότερο προς τον Άι-Βασίλη, παρά τον Καρλ Μαρξ».³⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Midge Mackenzie, *Shoulder to Shoulder, A Documentary*, Penguin, Harmondsworth 1975, σ.30.
- 2 Αυτόθι, σ. 270.
- 3 Αυτόθι, σ. 283.
- 4 Αυτόθι, σ. 297.
- 5 Αυτόθι, σ. 301.
- 6 Walter Bagehot, *The English Constitution*, Fontana, 1963. Βλέπε την Εισαγωγή του R.H.S. Crossman, σ. 39.
- 7 Michael Godwin, εκδ., *Nineteenth Century Opinion 1877-1901*, Penguin, Harmondsworth 1951, σ. 107.
- 8 Benjamin Disraeli, *Sybil*, Harmondsworth, Penguin, 1980, σ. 96.
- 9 "The Two Classes of Women", στο Janet Murray, *Strong minded Women*, Harmondsworth, Penguin 1984, σ. 261.
- 10 F. Engels, *The Condition of the Working Class in England*, Penguin, Harmondsworth 1987, σ. 87
- 11 Αυτόθι. Βλέπε "The Great Towns", σ. 85-90.
- 12 E.P. Thomson & Eileen Ye, eds., *The Unknown Mayhew*, Penguin, Harmondsworth 1973, σ.144-5.
- 13 Αυτόθι, σ. 9.
- 14 Αυτόθι, σ. 27.
- 15 Engels, ό.π., σ.75.
- 16 *Nineteenth-Century Opinion*, σ.19.
- 17 Ashley [later Shaftesbury, Lord Anthony], "Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, M.P., in the House of Commons, on Friday, March 14, 1844."
- 18 *Parliamentary Papers*, XVI 1867, *Sixth Report*.
- 19 *Parliamentary Papers*, vol.XV, 1842, σ.84, 108 και, XVI, σ. 24, 196.
- 20 *The Condition of the Working Class in England*, σ.180
- 21 Αυτόθι, σ.166.
- 22 Toril Moi, "A new type of Intellectual: The Dissident", στο *The Kristeva Reader*, Blackwell, Oxford 1986, σ. 292-300.
- 23 Ό.π., σ. 168.
- 24 *Parliamentary Papers*, vol.V, 1824, σ. 525.
- 25 Peter Mathias, *The First Industrial Nation*, Mehtuen, London 1978, σ. 263.
- 26 Harriet Martineau, "Female Industry", *Edinburgh Review*, Απρίλιος 1859.
- 27 Clementina Black, "The Dislike of Domestic Service", *Nineteenth Century Opinion*, Μάρτιος, 1893.
- 28 Βλ. *The Unknown Mayhew*, σ. 137-217.
- 29 Σχετικά με την πορνεία βλ. Henry Mayhew, *London Labour and the London Poor*, Vol. IV, Dover- New York, 1968, και Kellow Chesney, "Prostitution", *The Victorian Underworld*, Penguin, Harmondsworth 1979.
- 30 Ernst Fischer, *Marx in his own Words*, Harmondsworth, Penguin, 1973, σ. 83.
- 31 Raymond Williams, *Culture and Society*, Penguin, Harmondsworth 1971, σ.312-314.
- 32 E.P.Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin, Harmondsworth 1976, σ. 454.
- 33 Αυτόθι, σ. 456.
- 34 Αυτόθι, σ. 802-803.
- 35 "Pouvoir et Langage", *Communications* 28, 1978, σ. 21.
- 36 Αυτόθι, σ. 24-25.
- 37 Elizabeth Gaskell, *Mary Barton*, Penguin, New York 1958, σ. 380.
- 38 Charles Dickens, *Hard Times*, Mehtuen, London 1987, σ. 288-289.
- 39 *England in the Nineteenth Century*, Penguin, Harmondsworth 1979, σ. 114.

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η ΑΥΓΗ